

Міністерство освіти і науки України

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Навчально-науковий інститут «Українська інженерно-педагогічна академія»

Кафедра Краєзнавчо-туристичної роботи, соціальних і гуманітарних наук

До захисту допущено кафедрою краєзнавчо-туристичної роботи, соціальних і гуманітарних наук протокол № 11 від 12.06.2026 р.

В.о. завідувача кафедри Ірина ЩЕРБИНА

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

Здобувача першого бакалаврського рівня вищої освіти

**ОСОБЛИВОСТІ ПОБУТУ ТА ДОЗВІЛЛЯ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА
КІНЦЯ ХІХ - ПОЧАТКУ ХХ ст.**

Спеціальність 032 Історія та археологія

Освітня програма Краєзнавчо-туристична робота

Здобувач Ярослав ЦОКОТА

Науковий керівник Ольга КАШАБА

Харків - 2026

Міністерство освіти і науки України
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
Навчально-науковий інститут «Українська інженерно-педагогічна академія»
Кафедра краєзнавчо-туристичної роботи соціальних і гуманітарних наук

«ЗАТВЕРДЖУЮ»

В.о. завідувача кафедри

Ірина ЦЕРБИНА

«13» лютого 2026 року

ЗАВДАННЯ НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ

Здобувачу першого бакалаврського рівня освіти

Ярославу ЦОКОТІ

Спеціальність 032 Історія та археологія

Освітня програма Краєзнавчо-туристична робота

1. Тема роботи: ОСОБЛИВОСТІ ПОБУТУ ТА ДОЗВІЛЛЯ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА КІНЦЯ ХІХ - ПОЧАТКУ ХХ ст.

керівник роботи Кашаба Ольга Юріївна, канд.іст.наук, доцент затверджені наказом по Університету від «15» грудня 2025 року № 4801-5/4400

2. Строк подання здобувачем роботи: «29» травня 2026 року.

3. Вихідні дані до роботи:

Мета роботи – дослідити особливості побуту та дозвілля українського суспільства кінця ХІХ – початку ХХ ст., визначити основні риси повсякденного життя населення, традиційні форми дозвілля та зміни, що відбувалися під впливом модернізації, урбанізації та розвитку освіти.

Об'єкт дослідження – повсякденне життя українського суспільства кінця ХІХ – початку ХХ ст.

Предмет дослідження – особливості побуту та дозвілля українців зазначеного періоду, зокрема житлові умови, матеріальна культура, традиції харчування й одягу, форми традиційного дозвілля, а також вплив соціально-економічних і культурних змін на трансформацію повсякденних практик.

4. Перелік питань, які потрібно розробити:

Вступ

Розділ 1. Побут і дозвілля українського суспільства як предмет історичного дослідження

Розділ 2. Повсякденний побут українського населення кінця ХІХ – початку ХХ ст.

Розділ 3. Дозвілля як складова повсякденного життя українського суспільства

Висновки

Список використаних джерел та літератури

5. План роботи

№ з/п	Назва етапів роботи	Термін виконання	Позначки керівника
1	Вступ	02.03.2026	
2	Розділ 1. Побут і дозволля українського суспільства як предмет історичного дослідження	23.03.2026	
3	Розділ 2. Повсякденний побут українського населення кінця XIX – початку XX ст.	13.04.2026	
4	Розділ 3. Дозволля як складова повсякденного життя українського суспільства	04.05.2026	
5	Висновки	20.05.2026	
6	Список використаних джерел та літератури	22.05.2026	
7	Оформлення кваліфікаційної роботи	27.05.2026	

6. Дата видачі завдання: «16» лютого 2026 року

Здобувач вищої освіти

Ярослав ЦОКОТА

Керівник роботи

Ольга КАШАБА

АНОТАЦІЯ

Цокота Я. В. Особливості побуту та дозвілля українського суспільства кінця XIX - початку XX ст. (бакалаврська робота). Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2026. 64 с. (рукопис).

Кваліфікаційна робота бакалавра присвячена дослідженню особливостей побуту та дозвілля українського суспільства кінця XIX – початку XX ст. Розглянуто повсякденне життя українців у період соціальних змін, поєднання традиційного сільського укладу з модернізаційними процесами, а також формування нових культурних практик у міському середовищі. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків; містить 5 додатків та список використаних джерел і літератури із 66 найменувань.

У першому розділі визначено історіографічні підходи та джерельну базу дослідження. У другому розділі проаналізовано житлові умови, матеріальну культуру, харчування та одяг українців. У третьому розділі охарактеризовано традиційні й нові форми дозвілля, зокрема народні свята, обрядовість, ярмарки, а також вплив урбанізації й розвитку освіти на зміни у повсякденних практиках.

Ключові слова: побут, дозвілля, повсякденне життя, українське суспільство, народні традиції, модернізація, урбанізація.

ANNOTATION

Tsokota Y. V. Features of Everyday Life and Leisure in Ukrainian Society in the Late 19th – Early 20th Centuries (bachelor's thesis). Kharkiv: V. N. Karazin Kharkiv National University, 2026. 64 p. (manuscript).

The bachelor's qualification thesis explores the everyday life and leisure practices of Ukrainian society in the late 19th – early 20th centuries. The study focuses on daily routines during a period of social change, the coexistence of traditional rural life with modernization processes, and the emergence of new cultural practices in urban environments. The thesis includes an introduction, three chapters, and conclusions; it contains 5 appendices and a list of sources and literature comprising 66 entries.

The first chapter outlines historiographical approaches and the source base. The second chapter analyzes housing conditions, material culture, food traditions, and clothing. The third chapter examines traditional and new forms of leisure, including folk holidays, rituals, fairs, and the impact of urbanization and education on changes in everyday practices.

Keywords: everyday life, leisure, Ukrainian society, folk traditions, modernization, urbanization.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	7
РОЗДІЛ 1	12
ПОБУТ І ДОЗВІЛЛЯ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ЯК ПРЕДМЕТ ІСТОРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ.....	12
1.1. <i>Стан наукової розробки проблеми побуту та дозвілля українського суспільства кінця XIX – початку XX ст.</i>	12
1.2. <i>Джерельна база дослідження повсякденного життя українського суспільства</i>	16
1.3. <i>Соціально-економічні та культурні умови формування побуту й дозвілля українців у зазначений період</i>	21
РОЗДІЛ 2	25
ПОВСЯКДЕННИЙ ПОБУТ УКРАЇНСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ КІНЦЯ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ.	25
2.1. <i>Житлові умови та матеріальна культура українського населення</i>	25
2.2. <i>Традиції харчування та особливості народного одягу</i>	29
2.3. <i>Родинний побут, звичаї та щоденні соціальні практики</i>	34
РОЗДІЛ 3	39
ДОЗВІЛЛЯ ЯК СКЛАДОВА ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА	39
3.1. <i>Народні свята, обряди та традиційні форми дозвілля</i>	39
3.2. <i>Громадське дозвілля та культурні інституції</i>	43
3.3. <i>Вплив модернізаційних процесів на трансформацію дозвілля українського суспільства</i>	46
ВИСНОВКИ.....	53
ДОДАТКИ.....	57
Список використаних джерел	62

ВСТУП

Історично склалося так, що українські землі наприкінці XIX – на початку XX ст. перебували в умовах складних політичних і соціально-економічних трансформацій, які суттєво впливали на щоденне життя населення. Українське суспільство розвивалося без власної державності, будучи включеним до складу двох імперій — Російської та Австро-Угорської. Така ситуація зумовлювала різні моделі адміністративного управління, культурної політики й соціальних відносин у межах українських територій, проте водночас створювала спільні для більшості українців умови існування: залежність від імперських структур, обмежені можливості політичного самовираження та необхідність збереження культурної самобутності у щоденних практиках.

Кінець XIX ст. став періодом прискореного розвитку суспільства: поширювалися індустріальні процеси, зростала роль міст як центрів економічного та культурного життя, розширювалася мережа шляхів сполучення, активніше починала функціонувати періодична преса. У той же час значна частина українського населення й надалі мешкала у сільській місцевості, де соціальний уклад залишався традиційним і залежним від сільськогосподарського виробництва. Саме тому для українського суспільства цього часу характерним було поєднання двох взаємопов'язаних тенденцій: з одного боку — збереження традиційного способу життя, з іншого — поступове проникнення модерних явищ, що змінювали побут, соціальні зв'язки та культурні форми дозвілля.

У таких умовах особливо важливого значення набуває вивчення побуту та дозвілля українського суспільства кінця XIX – початку XX ст., адже саме ці сфери є своєрідним «дзеркалом» суспільних процесів. Через особливості життєвого укладу можна побачити рівень матеріального забезпечення населення, характер соціальної диференціації, регіональні відмінності, ступінь впливу міста на село, а також взаємодію традиційної культури з модернізаційними тенденціями. Побут відображає не лише матеріальний аспект

життя, а й уявлення людей про «норму», моральні орієнтири, родинні стосунки та соціальну поведінку.

Під побутом українського населення кінця XIX – початку XX ст. слід розуміти комплекс повсякденних практик, які охоплювали житлові умови, внутрішній устрій оселі, харчування, одяг, гігієнічні звички, організацію праці й відпочинку, структуру родинних взаємин і систему традицій. Багато елементів побуту формувалися століттями та передавалися з покоління в покоління, що забезпечувало спадковість культурних норм. Водночас нові економічні умови та ширші контакти з європейським культурним простором поступово вносили корективи у звичний життєвий уклад, сприяючи появі нових споживчих потреб та зміні частини традиційних моделей поведінки.

Не менш важливим компонентом повсякденного життя було дозвілля, яке включало як традиційні народні розваги, так і нові форми культурного відпочинку. Народні свята й обрядовість виконували функцію збереження цінностей та колективної пам'яті, підтримували соціальні зв'язки між членами громади та слугували важливим інструментом передачі культурних традицій. Ярмарки, вечорниці, співи, танці, обрядові дійства, народні ігри й релігійні свята були не лише формою відпочинку, а й способом самоорганізації суспільства. Разом із тим у містах дедалі активніше розвивалися театральні постановки, культурно-просвітницькі товариства, читальні, бібліотеки, масова преса, що поступово формувало нові культурні практики та новий тип дозвілля.

Таким чином, дозвілля українського суспільства кінця XIX – початку XX ст. можна розглядати як важливий показник соціальних змін. Воно демонструє, які культурні потреби формувалися у населення, як змінювався характер громадського життя, які форми самоідентифікації розвивалися у середовищі селян, робітників, міської інтелігенції. Крім того, дослідження дозвілля дозволяє зрозуміти, як національна культура зберігалася в традиційних формах і одночасно розвивалася в нових просвітницьких та культурних ініціативах.

Актуальність кваліфікаційної роботи визначається тим, що в сучасній історичній науці дедалі більшого значення набувають підходи історії

повсякдення. Традиційні історичні дослідження довгий час зосереджувалися на політичних подіях, державних процесах, економічних реформах, війнах та діяльності видатних осіб. Проте щоденне життя звичайних людей, їхні побутові умови, культурні практики та способи відпочинку часто залишалися поза увагою, хоча саме вони дають змогу глибше й реалістичніше відтворити історичну картину минулого. Вивчення побуту й дозвілля українського суспільства дозволяє доповнити загальну історію України кінця XIX – початку XX ст. новими змістовними аспектами.

Окрему роль у цьому контексті відіграє те, що побут і дозвілля українців були не лише сферою приватного життя, а й простором культурної стійкості. У повсякденних практиках та традиціях зберігалися риси української мови, обрядовості, етики, родинної культури та соціальних норм. Це сприяло формуванню національної свідомості та заклало культурні підвалини для подальших суспільних змін на початку XX ст. Саме тому комплексне дослідження побуту й дозвілля має важливе значення не тільки для історичної науки, а й для осмислення розвитку української культури та суспільства в цілому.

Метою кваліфікаційної роботи є комплексний аналіз особливостей побуту та дозвілля українського суспільства кінця XIX – початку XX ст. в контексті соціально-економічних і культурних процесів доби.

Поставлена мета обумовлює виконання наступних **завдань** дослідження:

- проаналізувати стан наукової розробки проблеми побуту та дозвілля українського суспільства;
- охарактеризувати джерельну базу дослідження історії повсякденного життя;
- визначити соціально-економічні та культурні чинники, які впливали на формування побуту українського населення;
- дослідити житлові умови та особливості матеріальної культури українців;

- проаналізувати традиції харчування та характерні риси народного одягу;
- розкрити зміст родинного побуту, звичаїв і щоденних соціальних практик;
- визначити основні форми дозвілля, свят та громадських розваг;
- з'ясувати вплив модернізаційних процесів на трансформацію дозвілля українського суспільства.

Об'єктом дослідження є українське суспільство кінця XIX – початку XX ст. у його повсякденному вимірі.

Предметом дослідження є побутові практики, матеріальна культура та форми дозвілля українського населення кінця XIX – початку XX ст.

Хронологічні межі дослідження охоплюють кінець XIX – початок XX ст. — період активних соціально-економічних і культурних змін, що передували Першій світовій війні та стали важливим етапом у розвитку українського суспільства.

Територіальні межі дослідження охоплюють українські землі у складі Російської та Австро-Угорської імперій.

Методи дослідження: при написанні роботи автор спирався на загальнонаукові та спеціально-історичні методи, а саме:

- **історико-пошуковий метод** — для опрацювання наукової літератури та джерел за темою дослідження;
- **метод аналізу та синтезу** — для узагальнення теоретичних положень і фактичного матеріалу;
- **метод класифікації та типологізації** — для систематизації джерел та виокремлення основних елементів побуту й дозвілля;
- **порівняльно-історичний метод** — для зіставлення особливостей повсякденного життя та культурних практик у різних регіонах українських земель;
- **проблемно-хронологічний метод** — для послідовного аналізу змін у побуті та дозвіллі в межах визначеного періоду;

– **структурно-типологічний метод** — для логічного структурування роботи за розділами і підрозділами;

– **історико-культурологічний підхід** — для аналізу побуту й дозвілля як явищ культури та виявлення їхньої ролі у суспільному житті.

Джерельна база дослідження є різноплановою та включає етнографічні матеріали, статистичні збірники, мемуарну літературу, періодичні видання кінця XIX – початку XX ст., а також наукові праці українських і зарубіжних дослідників. Використання різних типів джерел дозволяє всебічно розкрити особливості повсякденного життя українців та простежити зміни в побуті й формах дозвілля.

Теоретичне значення дослідження полягає в узагальненні й систематизації знань про побут і дозвілля українського суспільства кінця XIX – початку XX ст., а також у розширенні уявлень про історію повсякдення як важливий напрям сучасної гуманітарної науки.

Наукова новизна дослідження полягає у комплексному розгляді побуту та дозвілля українського суспільства як взаємопов’язаних складових повсякденного життя, що формувалися під впливом традицій та модернізаційних процесів.

Практичне значення дослідження полягає у можливості використання матеріалів кваліфікаційної роботи в освітньому процесі (під час викладання дисциплін з історії України, історії культури та етнології), а також для підготовки навчально-методичних матеріалів, тематичних занять і подальших наукових досліджень з історії повсякдення, проведення тематичних краєзнавчих екскурсій.

Структура роботи складається зі вступу, трьох розділів, висновків та списку використаних джерел і літератури.

РОЗДІЛ 1

ПОБУТ І ДОЗВІЛЛЯ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ЯК ПРЕДМЕТ ІСТОРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукової розробки проблеми побуту та дозвілля українського суспільства кінця XIX – початку XX ст.

Проблематика побуту та дозвілля українського суспільства кінця XIX – початку XX ст. займає важливе місце в сучасній гуманітаристиці та належить до кола питань, які активно досліджуються в межах історії повсякдення, соціальної історії, етнології та культурної антропології. На відміну від традиційної політичної історії, яка зосереджується переважно на державних процесах, політичних подіях і діяльності визначних осіб, історія повсякденного життя дозволяє розкрити «людський вимір» минулого — показати, як жили, працювали, відпочивали, спілкувалися та сприймали світ пересічні представники суспільства. Саме тому аналіз побуту й дозвілля українців наприкінці XIX – на початку XX ст. дає можливість глибше осмислити реальні соціокультурні процеси доби модернізації.

Перші систематичні спроби наукового осмислення українського побуту та культурних традицій активізувалися наприкінці XIX ст., коли зростає інтерес до етнографічних досліджень, фольклору та народознавства. У цей час українські науковці й громадські діячі дедалі частіше зверталися до матеріальної культури, звичаїв, обрядовості та форм громадського життя як до важливих показників самобутності українського народу. Для дослідників цієї доби побут був не лише сферою щоденних практик, а й носієм історичної пам'яті та елементом національної спадщини, що потребував збереження й наукового опису[65].

У межах ранніх етнографічних студій значну увагу приділяли житлу, одягу, харчуванню, господарським навичкам, родинним традиціям, звичаям та народній моралі. Такі праці створювали основу для подальших досліджень,

оскільки збирали великий обсяг фактичного матеріалу: описували деталі побуту, зафіксовані під час експедицій, занотовували народні звичаї та регіональні відмінності. Саме завдяки цим матеріалам сучасні науковці мають змогу реконструювати повсякденне життя українців у різних частинах країни, простежити локальні особливості й порівняти їх між собою[12].

Важливе значення для аналізу побуту українців має розвиток досліджень матеріальної культури. Під матеріальною культурою в контексті історії повсякдення розуміють не лише побутові предмети, а й способи організації простору, технології виробництва, рівень забезпечення населення та систему практичних навичок. Житло, його конструкція, внутрішній устрій і господарські прибудови відображали не тільки кліматичні умови чи доступність матеріалів, а й соціальний статус родини, традиції регіону та рівень добробуту. Подібним чином і одяг виступав показником не лише естетичних уподобань, а й віку, сімейного становища, локальної приналежності та соціальної диференціації.

Не менш важливими для історіографії є дослідження родинного побуту українців, які зосереджуються на структурі сім'ї, розподілі ролей між її членами, вихованні дітей, нормах взаємин і традиційній системі моральних уявлень[48]. Родина в українському суспільстві кінця XIX – початку XX ст. була базовим соціальним осередком, у межах якого формувалися уявлення про працю, обов'язок, гідність, взаємодопомогу й авторитет старших. У традиційному середовищі значну роль відігравала громада, яка впливала на поведінку людини, підтримувала соціальний порядок і часто була джерелом колективних форм дозвілля.

Окремий пласт наукових розвідок присвячений народним святам, обрядам і традиційним формам дозвілля[13]. У дослідженнях календарної та родинної обрядовості дозвілля розглядається як важливий механізм збереження культурних норм і соціального об'єднання. Святкові традиції виконували не тільки релігійну функцію, а й були інструментом соціальної комунікації, адже саме під час свят, вечорниць, хрестин, весіль чи громадських гулянь люди

обмінювалися інформацією, підтримували зв'язки, формували молодіжні спільноти та визначали суспільні авторитети. Таким чином, дозвілля у традиційній культурі виступало формою колективного життя й важливим елементом соціального порядку.

Розвиток історичних досліджень побуту та дозвілля українців суттєво змінюється у XX ст. Радянський період характеризувався неоднозначним ставленням до традиційної культури. З одного боку, етнографічні студії продовжували існувати, а експедиційна робота дозволила зафіксувати багато фактів про побут і звичаї населення. З іншого боку, більшість таких досліджень нерідко підпорядковувалася офіційній ідеології, що позначалося на трактуванні народних традицій як «пережитків» або як явищ, що мають поступитися місцем «новому соціалістичному побуту». У межах радянської науки акцент нерідко зміщувався на соціально-класові характеристики, а повсякденне життя розглядалося через призму економічної та політичної доктрини[41].

Попри ідеологічні обмеження, матеріали, зібрані у XX ст., становлять суттєву джерельну й наукову цінність. Це стосується насамперед описів житла, побутових предметів, традиційного одягу, народного харчування, локальних звичаїв і обрядових практик. Зібрані факти дозволяють проводити порівняльний аналіз, визначати сталі елементи традиції та простежувати їхню трансформацію в умовах суспільних змін[31].

Якісно новий етап у науковій розробці теми розпочинається наприкінці XX – на початку XXI ст., коли відбувається активізація досліджень з історії повсякдення, а також популяризація міждисциплінарних підходів. Сучасні історики, етнологи й культурологи аналізують побут і дозвілля не лише як описову сферу, а як систему соціальних практик, яка змінюється під впливом урбанізації, індустріалізації, соціальної мобільності, освіти та розвитку культурних інституцій. Значну увагу приділяють тому, як модернізаційні процеси впливали на повсякденність: змінювалися житлові умови, з'являлися нові стандарти комфорту, поширювалися інші форми міського дозвілля, змінювалися уявлення про гігієну, виховання та культурні потреби[40].

Особливо важливою темою сучасних досліджень є співвідношення між традиційними та модерними елементами культури[34]. У межах українського суспільства кінця XIX – початку XX ст. традиція залишалася домінуючою в сільському середовищі, але модернізаційні процеси поступово проникали й туди: через ярмарки, торгівлю, сезонні заробітки, контакти з містом, вплив школи, армії чи міграції. У містах, навпаки, формувався інший тип побуту, пов'язаний з роботою на підприємствах, появою службових професій, активнішим культурним життям і ширшим доступом до інформації. Саме тому в наукових працях дедалі частіше розглядається проблема відмінностей між селом і містом як важливий аспект історії повсякдення.

Окремим напрямом наукових досліджень є аналіз громадського життя та культурних інституцій, що впливали на формування дозвілля: діяльність просвітницьких товариств, читалень, народних домів, театрів, розвиток періодичної преси, книгодрукування та поширення освітніх ініціатив[19]. Такі явища ставали важливими ознаками культурного розвитку українського суспільства й водночас сприяли зростанню національної самосвідомості. Дозвілля поступово переставало бути лише традиційним святковим циклом і набувало нових форм — освітніх, культурних, громадських.

Таким чином, стан наукової розробки проблеми побуту та дозвілля українського суспільства кінця XIX – початку XX ст. можна охарактеризувати як багатовекторний та перспективний. Історіографія охоплює етнографічні описи й фольклорні матеріали, праці з матеріальної культури, дослідження родинного життя та обрядовості, а також сучасні студії з історії повсякдення, які поєднують соціальний і культурний аналіз. Разом із тим тема потребує подальшого узагальнення й комплексного осмислення, особливо в контексті впливу модернізаційних процесів на традиційний уклад та трансформацію культурних практик дозвілля. Саме такий підхід дозволяє глибше зрозуміти повсякденне життя українців як важливу частину історичного розвитку суспільства.

1.2 Джерельна база дослідження повсякденного життя українського суспільства

Дослідження особливостей побуту та дозвілля українського суспільства кінця XIX – початку XX ст. вимагає опори на широке коло джерел, оскільки історія повсякдення не завжди прямо фіксується в офіційних документах. Якщо політичні рішення, адміністративні зміни чи економічні реформи зазвичай знаходять відображення в державних матеріалах, то реальне життя пересічних людей — їхній побут, звички, моделі поведінки, традиції відпочинку, ставлення до свят, організація дозвілля — значною мірою зберігаються у джерелах іншого характеру: етнографічних описах, статистичних матеріалах, мемуарах, пресі, фольклорі, фотографіях, матеріальних пам'ятках. Саме тому джерельна база дослідження має бути комплексною та різноплановою.

Важливим завданням при аналізі джерел є не лише їх використання як фактичного матеріалу, а й критичне осмислення: врахування походження джерела, мети його створення, рівня достовірності, можливої суб'єктивності, а також історичного контексту. Це особливо актуально для історії повсякдення, адже багато джерел відображають побут опосередковано: через опис традицій, оцінки сучасників, репортажі або навіть художні деталі. Тому дослідник має поєднувати різні типи джерел, співставляти їх між собою та робити висновки на основі узгодженості інформації.

Джерельну базу роботи умовно можна поділити на кілька взаємопов'язаних груп:

1. етнографічні та народознавчі матеріали;
2. фольклорні джерела;
3. статистичні збірники та офіційні матеріали;
4. періодична преса кінця XIX – початку XX ст.;
5. мемуарні та епістолярні джерела;
6. художні тексти та літературні свідчення епохи;
7. іконографічні матеріали (фото, ілюстрації, листівки);
8. музейні колекції та матеріальні пам'ятки побуту.

Кожна з названих груп джерел має свою специфіку та дає змогу висвітлити окремі аспекти теми: від матеріальної культури українців до форм громадського дозвілля, святкових практик та змін під впливом урбанізації.

Провідне місце в дослідженні побуту й дозвілля українського суспільства кінця XIX – початку XX ст. займають етнографічні та народознавчі джерела.

Саме наприкінці XIX ст. етнографічні студії стають надзвичайно актуальними, оскільки українські інтелектуальні кола прагнули систематизувати знання про народну культуру, зафіксувати локальні традиції та показати культурну самобутність українців. Етнографічні праці містять унікальні описи житла (матеріали, форми будівництва, планування, інтер'єр), господарських будівель, начиння, ремесел, елементів одягу, традицій харчування та структури сімейного життя[65]. У межах таких матеріалів нерідко можна знайти конкретні згадки про те, як організовувався щоденний побут, як виглядало життя в селянській родині, якою була роль жінки й чоловіка в домашньому господарстві, які речі вважалися необхідними та престижними[12].

Цінність етнографічних матеріалів полягає в тому, що вони часто фіксують побут детально й системно: з описом предметів, їхніх назв, способів використання, локальних відмінностей. Це дозволяє не лише відтворити загальні риси життя українців, а й простежити регіональну специфіку: наприклад, відмінності між Поліссям, Поділлям, Слобожанщиною, Наддніпрянщиною або Галичиною. Такі відмінності могли проявлятися у типах житла, декоративному оформленні інтер'єру, елементах традиційного костюму, організації свят та обрядових практик. У межах цієї теми етнографічні джерела стають ключовими для аналізу матеріальної культури та традиційного стилю життя[45].

Тісно пов'язаними з етнографічними є фольклорні джерела, які дозволяють дослідити не лише “зовнішній” побут, а й “внутрішню” культурну систему суспільства. Народні пісні, думи, казки, легенди, перекази, прислів'я та приказки містять уявлення про родину, працю, свята, моральні норми, бажані

та небажані моделі поведінки. Фольклор відображає традиційну картину світу, у якій повсякденні практики нерідко мають символічне значення. Наприклад, ставлення до праці в українській традиції часто подається як моральний обов'язок, а ледарство — як негативна риса, що засуджується громадою. Через фольклор також можна простежити значення свят та обрядовості: колядки, щедрівки, веснянки, купальські пісні, весільні співи відображають річний цикл традиційного життя й важливість колективної участі громади[33].

Фольклорні матеріали є складними для використання у фактичному сенсі, оскільки вони не дають прямого опису побуту так, як це роблять етнографічні тексти. Однак їхня цінність полягає в іншому: вони дозволяють зрозуміти, як населення само сприймало власний спосіб життя, які речі вважало важливими, які норми були визначальними для громади, як оцінювалися шлюб, родина, сусідські відносини, гостинність, взаємодопомога. Таким чином, фольклор допомагає розкрити світоглядні засади побуту й дозвілля українців кінця XIX – початку XX ст.

Окрему групу джерел становлять статистичні збірники та офіційні матеріали[49]. Вони є необхідними для того, щоб вийти за межі опису традицій і показати реальні соціально-економічні умови, в яких живо населення. Статистика дозволяє визначити рівень урбанізації, чисельність міського й сільського населення, соціальну структуру, рівень зайнятості, грамотності, економічний розвиток регіонів, що безпосередньо впливало на побутові умови та характер дозвілля. Наприклад, для сільського населення режим дня визначався сезонними роботами, а дозвілля було тісно пов'язане з календарними святами та традиційними громадами. Для міського середовища, навпаки, характерним було зростання організованих форм дозвілля, відносно інший ритм життя та інший рівень доступу до культурних послуг.

Статистичні матеріали також допомагають побачити процеси соціальної диференціації: різницю між заможними і незаможними прошарками, зміни в житлових умовах, зростання чисельності робітників, розвиток промислових центрів. Вони корисні для пояснення, чому побут і дозвілля не були

однаковими для всіх українців, а залежали від соціального статусу, місця проживання та регіональних умов.

Важливим джерелом для дослідження є періодична преса кінця XIX – початку XX ст[43]. Її значення зумовлене тим, що газети й журнали фіксували різноманітні прояви суспільного життя: ярмарки, культурні заходи, діяльність гуртків, відкриття читалень, театральні вистави, просвітницькі ініціативи, благодійні вечори, громадські зібрання. Саме в пресі можна знайти ознаки зміни дозвілля в міському середовищі, появу нових культурних потреб та поступову “європеїзацію” культурного простору. Водночас преса нерідко містила матеріали просвітницького характеру, спрямовані на формування нових норм поведінки: наприклад, щодо гігієни, культури спілкування, виховання дітей, організації домашнього господарства.

Однак використання преси потребує критичного підходу, оскільки вона могла відображати позиції редакції, культурних або політичних середовищ, а також бути орієнтованою на конкретну аудиторію. Тому пресові матеріали доцільно співставляти з іншими джерелами: етнографічними описами, статистикою, мемуарами.

Окрему групу джерел становлять мемуарні та епістолярні матеріали, які дозволяють відтворити повсякденність через суб’єктивний досвід людей[13]. Спогади, щоденники, листування містять описи побутових деталей, характеру життя в місті чи селі, форм відпочинку, традицій святкування, а також відображають емоційне ставлення до подій. Перевагою мемуаристики є те, що вона показує повсякденне життя як реальний досвід, а не як “етнографічну картинку”. Наприклад, у таких джерелах можна знайти відомості про те, як люди сприймали нові явища, які труднощі відчували в умовах економічних змін, як змінювалися їхні культурні потреби та уявлення про дозвілля.

Разом із тим мемуарні джерела мають суб’єктивний характер: автор може перебільшувати окремі моменти, сприймати події крізь призму власного соціального статусу або ретроспективного бачення. Тому такі матеріали вимагають порівняння з іншими джерелами.

Для дослідження побуту й дозвілля значення мають також художні твори кінця XIX – початку XX ст., які містять реалістичні описи життя українського суспільства. Художня література не є прямим історичним документом, однак може слугувати важливим свідченням культурної атмосфери епохи, соціальних відносин, побутових деталей та стилю життя. Через опис персонажів, їхнього житла, одягу, щоденної праці та форм відпочинку література передає характер повсякденності й відображає суспільні проблеми доби. Особливо корисними є твори, у яких автори детально змальовують селянське середовище або міське життя, показують традиційні звичаї, моральні конфлікти, зміни в суспільстві та вплив модернізації.

Важливе місце в дослідженні займають іконографічні джерела — фотографії, листівки, ілюстрації, зображення в пресі. Наприкінці XIX – на початку XX ст. фотографія стає доступнішою, тому збереглося чимало знімків, які фіксують побут населення: селянські хати, предмети інтер'єру, традиційний одяг, ярмаркові сцени, святкові зібрання, громадські події. Візуальні джерела дозволяють побачити те, що не завжди передається словами: реальні масштаби житла, деталі костюму, манеру поведінки, форми розваг і соціальні контакти. Такі матеріали є особливо корисними для аналізу матеріальної культури та зовнішніх проявів дозвілля.

Останню важливу групу джерел становлять музейні колекції та матеріальні пам'ятки. Предмети побуту — вишиті сорочки, елементи народного одягу, посуд, інструменти, ремісничі вироби, предмети обрядового призначення — дають можливість відтворити матеріальний рівень життя та художні традиції. На відміну від письмових джерел, музейні предмети дозволяють безпосередньо “побачити” культуру побуту, зрозуміти, що саме використовували люди у повсякденному житті, які матеріали були доступні, які технології застосовувалися.

Отже, джерельна база дослідження побуту та дозвілля українського суспільства кінця XIX – початку XX ст. є багатокомпонентною. Її основу становлять етнографічні матеріали та народознавчі праці, доповнені

фольклорними джерелами, статистичними даними, пресою, мемуаристикою, іконографічними матеріалами й музейними колекціями. Використання цих груп джерел у сукупності дозволяє комплексно проаналізувати повсякденне життя українців, визначити взаємозв'язок між матеріальними умовами та культурними практиками, а також простежити вплив модернізаційних процесів на зміни в побуті й дозвіллі.

1.3 Соціально-економічні та культурні умови формування побуту й дозвілля українців у зазначений період

Кінець XIX – початок XX ст. став для українського суспільства періодом значних змін, які охопили економіку, соціальну структуру та культурний розвиток. Саме в цей час відбувалися процеси модернізації, що поступово змінювали усталені форми життя населення. Водночас українське суспільство зберігало виразні традиційні риси, особливо в сільському середовищі, де побут і дозвілля визначалися аграрним характером господарства та тісним зв'язком із громадою. Для глибшого розуміння особливостей побуту й дозвілля українців зазначеного періоду необхідно розглянути соціально-економічні та культурні умови, у межах яких формувалося повсякденне життя.

Однією з визначальних рис українського суспільства кінця XIX – початку XX ст. була його соціальна структура. Більшість населення становило селянство, яке жило переважно за традиційними нормами та залежало від землеробства. Сільський побут формувався навколо праці, сезонних робіт та господарських потреб. Саме аграрний уклад зумовлював режим дня, організацію життя в родині, розподіл обов'язків, структуру домашнього господарства. Відповідно і дозвілля селянства значною мірою підпорядковувалося сільськогосподарському циклу: час відпочинку найчастіше припадав на вечірні години та періоди між основними етапами польових робіт, а найважливішими елементами дозвілля були релігійні свята, ярмарки, весілля та громадські зібрання[31].

Поряд із селянством поступово зростали прошарки міського населення: робітники, службовці, торговці, ремісники, інтелігенція. Розвиток промисловості в кінці XIX ст. сприяв формуванню робітничого класу, особливо в районах Донбасу, Придніпров'я, Харкова, Катеринослава та інших економічних центрів[2]. Міський спосіб життя істотно відрізнявся від сільського: змінився темп повсякденності, з'явився поділ дня відповідно до робочого графіку, поширювалися інші житлові умови, а дозвілля набувало більш організованого характеру. Якщо в селі основою дозвілля залишалися традиції громади, то в місті зростала роль театру, громадських закладів, культурних подій, читальних залів, бібліотек, а згодом — масових форм розваг.

Важливою соціально-економічною умовою формування побуту було становище українського населення в межах імперських державних систем. Українські землі, розділені між Російською та Австро-Угорською імперіями, перебували в різних адміністративних і правових умовах, що впливало на можливості культурного розвитку. У Наддніпрянській Україні імперська політика часто обмежувала розвиток української мови та національної культури, що певною мірою впливало на культурне середовище міст та інтелігенції. Натомість на західноукраїнських землях існувало більше можливостей для розвитку культурно-просвітницьких організацій, що позначалося на громадському житті і на формах дозвілля. Проте для більшості населення, незалежно від імперської приналежності, традиційний уклад залишався основою життя, а культурні практики формувалися насамперед у межах родини та громади.

Суттєвим чинником змін у повсякденному житті була урбанізація. Вона проявлялася не лише у зростанні міст, а й у зміні способу мислення та потреб людей. Міський простір формував інші уявлення про комфорт, гігієну, організацію житла, структуру побуту. Для міських мешканців характерним було частіше використання готових товарів, розвиток торгівлі, формування нових стандартів споживання. У таких умовах змінювався і характер дозвілля: зростала кількість розважальних і культурних установ, поширювалася практика

відвідування театрів, концертів, громадських заходів. Дозвілля дедалі більше ставало сферою суспільного життя, а не лише родинною чи громадською традицією[7].

Водночас сільський побут не залишався незмінним. Контакти з містом через торгівлю, ярмарки, сезонні заробітки, військову службу та освіту поступово впливали на сільське населення. Частина нових явищ проникала в традиційне середовище: змінювалися окремі елементи одягу, з'являлися нові предмети домашнього вжитку, поширювалися інші способи ведення господарства. Проте цей процес був поступовим і не означав повного зникнення традиційної культури. Навпаки, часто українці поєднували нові елементи з традиційними уявленнями, формуючи змішану модель повсякденного життя.

Одним із важливих чинників культурного розвитку стало поширення освіти та грамотності. Наприкінці XIX – на початку XX ст. розширювалася мережа навчальних закладів, зростала кількість людей, які вміли читати й писати, активніше почала функціонувати преса. Освіта впливала на зміну цінностей і культурних орієнтирів, сприяла появі нових потреб у сфері дозвілля. Зокрема, читання книг і газет, відвідування громадських заходів, інтерес до театрального мистецтва та музики поступово ставали частиною культурного життя значної частини населення. У містах ці процеси відбувалися швидше, у селах — повільніше, але також мали помітний вплив, особливо через діяльність культурно-просвітницьких ініціатив[63].

Окремої уваги заслуговує розвиток громадських організацій і культурних осередків, які відігравали важливу роль у формуванні нових форм дозвілля.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. активізувалися культурно-просвітницькі товариства, діяльність яких була спрямована на популяризацію освіти, читання, культурного відпочинку. Такі організації часто ставали простором, де формувалася національна свідомість, де поширювалися ідеї української культури й мови. Для українського суспільства цей процес був важливим, оскільки культура і дозвілля ставали не лише сферою відпочинку, а й способом самозбереження, підтримки власної ідентичності[59].

Не можна оминати і вплив економічних факторів на побут. Рівень доходів, доступність товарів, можливість придбати предмети побуту чи святковий одяг визначали матеріальну сторону життя. Бідні верстви населення були змушені зосереджуватися на забезпеченні базових потреб, тоді як заможніші селяни або міські прошарки мали більше можливостей для покращення житла, придбання нових речей, участі у культурних заходах. Саме соціальна нерівність багато в чому визначала різницю в побуті й дозвіллі різних груп українського населення.

Таким чином, соціально-економічні та культурні умови кінця XIX – початку XX ст. визначали складну й багатогранну картину повсякденного життя українського суспільства. Аграрний характер більшості населення забезпечував збереження традиційного укладу, тоді як урбанізація, розвиток промисловості, поширення освіти та культурних ініціатив поступово змінювали побут і форми дозвілля. Саме поєднання традиційних основ із модернізаційними впливами стало ключовою особливістю українського повсякдення зазначеного періоду, що й визначає актуальність та значущість його дослідження.

РОЗДІЛ 2

ПОВСЯКДЕННИЙ ПОБУТ УКРАЇНСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

2.1. Житлові умови та матеріальна культура українського населення

Побут українського суспільства кінця ХІХ – початку ХХ ст. значною мірою визначався матеріальними умовами життя, які залежали від соціального статусу населення, рівня розвитку господарства, регіональної специфіки та впливу модернізаційних процесів. Житло, предмети домашнього вжитку, організація господарського простору та наявність певних елементів матеріальної культури були важливими показниками рівня життя українців. Саме через аналіз житлових умов та матеріального середовища можна простежити, як поєднувалися традиційні риси українського побуту із поступовими змінами, зумовленими розвитком міст, торгівлі, промисловості, а також ширшим включенням українських земель у загальноєвропейські економічні процеси.

Для більшості українського населення зазначеного періоду, яке проживало в сільській місцевості, типовим житлом залишалася селянська хата. Вона була не лише місцем проживання, а й важливим осередком родинного життя, простором праці та відпочинку, збереження традицій і формування щоденних звичок. Особливості житла залежали від природно-кліматичних умов і доступних матеріалів, що визначало регіональну різноманітність будівельних практик. На Поліссі, де було більше лісів, поширеними були дерев'яні хати або хати з дерев'яним каркасом. У лісостепових і степових районах частіше використовували глину, саман, очерет, а в окремих регіонах — камінь. Матеріали впливали на зовнішній вигляд будівлі, її теплоізоляцію, довговічність та загальний рівень комфорту. Типовий приклад такого житла можна побачити на фотографії хати поселенця у Слобідській Україні (Харківщина), яка добре передає загальний вигляд традиційного сільського житла початку ХХ ст. (Додаток А).

Планування селянської хати, як правило, було відносно простим, але функціональним. Найпоширенішими були однокамерні або двокамерні житлові споруди, які включали основну кімнату та сіни. У заможніших господарів могли бути додаткові приміщення: комора, ще одна кімната або окремі господарські прибудови. Сіни виконували роль своєрідного переходу між житловим і господарським простором, а також використовувалися для зберігання частини інструментів або продуктів. Комора була важливою для забезпечення господарства, оскільки там зберігали зерно, борошно, домашній текстиль, одяг та інші цінності[11].

Центральним елементом внутрішнього простору селянської хати була піч, яка відігравала ключову роль у побуті. Вона забезпечувала тепло в холодну пору року, слугувала основним засобом для приготування їжі, а нерідко використовувалася і як місце для сну або відпочинку. Піч у традиційній культурі мала не лише практичне значення, а й особливе місце у народних уявленнях, адже асоціювалася з домашнім затишком, сімейним добробутом та безпекою. Біля печі відбувалася значна частина щоденних домашніх справ, а її наявність забезпечувала можливість існування традиційної кухні та побутових практик[44].

Внутрішнє облаштування селянської хати кінця XIX – початку XX ст. відображало як мінімальні потреби повсякденного життя, так і прагнення українців до порядку та естетичності. У типовій хаті були лави вздовж стін, стіл, який зазвичай стояв у центральній частині або ближче до покутя, а також скриня, що виконувала роль місця зберігання одягу, тканин і цінних речей. Скриня була важливою складовою матеріальної культури, оскільки часто пов'язувалася з сімейними традиціями та посагом. У ній могли зберігати вишиті рушники, святковий одяг, предмети обрядового призначення. У більш заможних сім'ях могли бути додаткові меблі: шафа, полички для посуду, іноді ліжко, що було менш поширеним у традиційному сільському середовищі, де часто спали на лаві або біля печі.

Окреме місце в хаті займав покут — кут з іконами, який мав сакральне та символічне значення[15]. Це був простір, де зберігалися релігійні атрибути, рушники та інші прикраси, що демонстрували духовність і традиційні цінності населення. Покут був не тільки релігійним центром хати, а й соціальним, адже саме там часто розміщували найпочесніших гостей. У традиційній культурі важливою була не лише функціональність житла, а й його символічний порядок, який поєднував повсякденність із духовними уявленнями та ритуальними практиками.

Матеріальна культура українського населення включала також предмети щоденного вжитку: посуд, кухонне начиння, інструменти, текстильні вироби[5]. У сільському середовищі широко використовували глиняний посуд, дерев'яні ложки, макітри, миски, глечики, а також металеві предмети, які частіше зустрічалися у заможніших господарів. Значна частина речей виготовлялася власноруч або купувалася на ярмарках. У кінці XIX – на початку XX ст. посилюється вплив фабричної продукції, що поступово змінює матеріальне середовище: у побуті з'являються дешевші промислові тканини, предмети заводського виробництва, нові види посуду.

Важливу роль у матеріальній культурі відігравав текстиль: рушники, рядна, скатертини, килими, домоткані полотна. Текстильні вироби були поширеним елементом не лише через практичність, а й через декоративну функцію. Українське житло традиційно прикрашали вишитими рушниками, які мали символічне значення і використовувалися в різних обрядах. Охайність хати, наявність чистих рушників і впорядкованого простору сприймалися як ознака господарності, порядності та соціальної репутації родини. Саме через такі деталі можна простежити важливість естетики та моральних уявлень у повсякденному житті українців[27].

Житлові умови та матеріальна культура значною мірою залежали від соціально-економічного статусу. Бідні верстви населення мали обмежені можливості для покращення житла, тому їхні оселі часто були менші за розміром, мали мінімальну кількість побутових речей і характеризувалися

нижчим рівнем комфорту. Натомість заможніші селяни могли дозволити собі більші будинки, більше господарських споруд, кращий інтер'єр, наявність додаткових меблів та прикрас. Таким чином, житло слугувало показником не лише регіональної традиції, а й майнового становища родини[19].

Окрім житлової хати, важливою частиною селянського побуту був господарський двір, що включав різні споруди: хлів, стодолу, повітку, льох, комори, сараї. У цих приміщеннях утримували худобу, зберігали зерно, сіно, інструменти та домашні запаси. Господарські споруди були необхідними для ведення сільського господарства, а їхня наявність демонструвала організованість та рівень економічних можливостей господаря. Праця на землі вимагала певної матеріальної бази, тому господарський двір виступав важливим компонентом повсякденного життя українського села[32].

У міському середовищі житлові умови українців мали інший характер. Міста кінця XIX – початку XX ст. розвивалися нерівномірно, а соціальна структура міського населення була значно складнішою. Зростання промисловості сприяло формуванню робітничого класу, який часто жив у складних умовах: у найманих кімнатах, гуртожитках, робітничих поселеннях або в перенаселених квартирах. Такі житлові умови нерідко супроводжувалися нестачею простору, низьким рівнем гігієни та обмеженим доступом до зручностей. Житло робітника рідко могло забезпечити комфорт, порівнянний із житлом заможніших міських верств[6].

Натомість представники міської інтелігенції, службовці, купці та заможні ремісники мали кращі можливості щодо житла. Їхні оселі були просторіші, мали більше меблів, сучасніші предмети побуту, а інтер'єр більше відповідав європейським тенденціям. У містах активніше використовували фабричні товари: меблі, текстиль, керамічний і металевий посуд, що поступово змінювало культуру повсякденного життя. У міському середовищі раніше поширювалися нові стандарти гігієни, побутового порядку, організації простору[43].

Разом із тим, навіть у міському середовищі українці не втрачали повністю традиційних побутових рис. Частина населення переносила із села у місто звичні моделі харчування, певні елементи обрядовості, родинні традиції. Проте сам міський простір значною мірою впливав на зміну повсякденних практик: з'являлися нові звички, інший тип дозвілля, інші форми суспільної активності. Місто було середовищем швидших змін, оскільки тут сильніше проявлявся вплив модернізації, економічної конкуренції та культурних контактів.

Таким чином, житлові умови та матеріальна культура українського населення кінця XIX – початку XX ст. були багатограними й залежали від регіону, соціального статусу та рівня впливу модернізаційних процесів. Традиційне сільське житло з його символічною організацією простору, господарськими прибудовами й матеріальними предметами відображало аграрний уклад життя та спадковість культури. Водночас наприкінці XIX – на початку XX ст. поступово посилювалися зміни: розширювалася торгівля, поширювалися фабричні товари, зростали міста й формувалася інший тип побуту, пов'язаний з урбанізованим середовищем. Саме поєднання традиційних елементів із поступовими змінами дозволяє зрозуміти специфіку матеріального світу українців у період переходу до модерного суспільства.

2.2. Традиції харчування та особливості народного одягу

Коли ми говоримо про побут українського суспільства кінця XIX – початку XX ст., то дуже легко уявити це як щось “традиційне” і майже незмінне: хата, піч, вишиванка, борщ. Але насправді за цими простими образами стоїть набагато глибший зміст. Харчування й одяг українців у цей період — це не просто щоденні речі, це цілий світ, який показує, як люди жили, як працювали, про що думали, як виживали у складних умовах, чого прагнули і що вважали важливим. Саме через їжу й одяг найкраще видно різницю між бідністю і достатком, між селом і містом, між буднем і святом, а також між традицією і новими змінами, які поступово входили в життя.

Українське суспільство наприкінці XIX ст. в основному залишалося селянським. Це означало, що харчування більшості людей залежало від того, що вони самі могли виростити, зібрати, зберегти або зробити своїми руками. Їжа була прямо пов'язана з працею: скільки родина могла виростити — стільки й мала. Не було надмірного вибору, як зараз, але натомість було чітке розуміння, що й коли їдять, що вважають ситним, що святковим, а що “на швидку руку”.

Основою щоденного харчування українців були прості, але поживні страви. Дуже велику роль відіграли зернові культури: жито, пшениця, гречка, просо, ячмінь. З них варили каші, робили куліш, пекли хліб. Хліб взагалі мав особливе значення — його не сприймали просто як їжу. У народній культурі хліб асоціювався з працею, достатком, порядком у домі. Його не можна було викидати, зневажати, і навіть ставлення до хліба показувало, наскільки людина “правильна” в очах громади.

Однією з найпоширеніших перших страв був борщ. Він був різним у різних регіонах: десь варили густий, десь більш рідкий, у когось з квасолею, у когось з грибами, інколи з м'ясом, але частіше — без. Поруч із борщем існували капуста, юшка, різні варіанти затірки. Багато що залежало від сезону: влітку й восени страви були “живіші” — більше овочів, зелень, свіжі продукти. Взимку — все простіше, більш одноманітно, бо харчування трималося на запасах[1].

Запаси були ключем до виживання. Українські родини мали цілу культуру зберігання продуктів: сушили яблука й груші, заготовляли гриби, квасили капусту, солили огірки, зберігали буряк, моркву, картоплю, зерно. У цьому контексті навіть льох був важливою частиною побуту — не просто “підвал”, а місце, де зберігалося життя родини взимку. Хто мав добрі запаси — той мав шанс пройти зиму без голоду і зберегти сили для весняних робіт.

Не можна оминати й молочні продукти. Для багатьох селян молоко, сир, сметана, масло були буденними, якщо родина тримала корову. Але це теж було показником достатку: не кожна сім'я могла дозволити собі худобу, і не завжди худоба давала стабільний “прибуток” у вигляді молока. Проте в цілому молочна їжа посідала важливе місце у традиційному раціоні. Сир, наприклад, міг бути як

буденним, так і святковим продуктом, особливо коли його використовували для вареників чи випічки.

М'ясо для більшості українського селянства було радше святковою їжею. Звичайно, могли їсти сало (воно було дуже поширене), могли різати птицю або свиню, але щоденний раціон майже ніколи не був м'ясним. М'ясо частіше з'являлося на столі у великі свята або на весіллях, хрестинах, поминках. Це важливо, бо саме тут видно різницю між “буднем” і “урочистістю”. Люди дуже чітко розрізняли, що їдять щодня, а що ставлять на стіл тільки тоді, коли подія справді важлива. Родинна трапеза в українському побуті була не просто прийомом їжі, а важливою частиною щоденного життя, де підтримувалися традиції та відчуття єдності в сім'ї, що добре ілюструє побутова світлина з Харківщини початку XX ст. (Додаток В).

Окрема велика тема — це релігійні пости. Наприкінці XIX – на початку XX ст. релігійний календар був дуже відчутним у житті людей[44]. Постів дотримувалися не формально, а як частини життя. Це впливало на харчування: у піст не їли м'яса, молочного, яєць, і тоді на перший план виходили страви з грибів, риби, каші, капусти, картоплі. Водночас піст не означав “погану їжу” — просто вона була іншою. Це теж формувало особливу харчову культуру, де їжа не лише підтримувала сили, а й мала моральне й духовне значення.

Якщо подивитися на харчування українців у містах, то там усе було дещо інакше. Місто давало більше вибору, більше магазинів і базарів, більше можливості купити те, чого в селі не виробляли. Міські мешканці частіше пили чай або каву, могли купувати цукор, солодоші, іноді фабричну випічку. Проте й місто було неоднорідним: робітники й бідні мешканці часто харчувалися дуже просто і навіть гірше, ніж середній селянин, бо не мали городу, худоби, запасів. Вони залежали від зарплати й цін, тому їжа могла бути одноманітною, дешевою, “на виживання”.

Середній і заможний міський прошарок (службовці, інтелігенція) мав більше можливостей: інший рівень побуту, інші продукти, інші правила поведінки за столом. У місті поступово формувалася культура “правильного” харчування,

столового етикету, навіть мода на певні продукти. Це створювало різницю між селом і містом не лише в економічному плані, а й у культурному.

Переходячи до одягу, варто сказати прямо: народний одяг українців кінця XIX – початку XX ст. — це не тільки “красива вишиванка”, яку сьогодні часто романтизують. Це був практичний одяг для життя, роботи, погоди і соціальних правил. Водночас український костюм був дуже виразним і показував багато: звідки людина родом, чи вона заможна, чи одружена, скільки їй років, як вона ставиться до традиції[17].

Основою і чоловічого, і жіночого одягу була сорочка. Її носили всі, але вигляд сорочки міг бути дуже різним. Буденні сорочки були простіші, менше прикрашені, з грубшого полотна. Святкові — біліші, тонші, гарно вишиті, часто з орнаментом на рукавах, комірі, грудях. Вишивка не була просто “для краси”. Вона була знаком майстерності, акуратності, вихованості, а також частиною традиційного уявлення про охайність і повагу до себе.

Чоловіки носили сорочку зі штанами, підперезувалися поясом. Пояс мав і практичне, і символічне значення: він “збирав” одяг, робив його зручним для роботи, а також був частиною традиційного вигляду. Верхній одяг у холодну пору року — свита, кожух, іноді кирея — залежав від достатку родини. Кожух був дорогим, не кожен міг його мати, але він був дуже теплим і практичним.

Жіночий одяг був складнішим і багатшим на деталі. Окрім сорочки, жінки носили плахту або спідницю, фартух, керсетку чи безрукавку. Дуже важливими були головні убори. Саме за ними найчастіше можна було “прочитати” статус жінки. Дівчата могли ходити з відкритою головою або носити вінки, стрічки, прикраси. Заміжня жінка мала покривати голову — хусткою, очіпком. Це було правило, порушення якого могло сприйматися як виклик традиції.

Одяг також відображав регіональні особливості[30]. Навіть кольори, орнаменти, спосіб зав’язування хустки, види прикрас — усе це могло різнитися. Наприклад, на Гуцульщині одяг був більш яскравим, з великою кількістю декоративних елементів, тоді як у деяких центральних районах він виглядав

стриманіше, але з дуже тонкою вишивкою. Такі особливості важливі, бо показують: українська культура не була одноманітною, вона була різною і живою.

Окремою темою є взуття. У селах часто використовували постолои або прості чоботи. Чоботи були дорогими, тому в багатьох випадках їх берегли “на свято”. Звичайні ж люди могли ходити у простішому взутті, або навіть босоніж у теплу пору. Це знову ж таки показує реальність побуту: одяг міг бути красивим, але життя було важким, і більшість людей думала в першу чергу про практичність.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. одяг поступово починає змінюватися під впливом фабричної продукції та міської моди. На ярмарках з’являється більше тканин, стрічок, готових елементів одягу, прикрас. Заможні селяни могли дозволити собі купити фабричну тканину для святкового одягу. У містах мода змінювалася швидше: чоловіки могли носити костюми, жінки — міські сукні. Але навіть тоді народний одяг не зникає миттєво — він тримається як традиція, особливо на свята, у родинних обрядах, у сільському житті.

Важливо розуміти, що одяг у той час був ще й своєрідною “мовою”, якою людина говорила про себе без слів. Через охайність, якість тканини, вишивку, прикраси, головний убір можна було визначити статус, характер, достаток, навіть репутацію. У цьому сенсі народний костюм був частиною соціального порядку, а не просто речами.

Отже, харчування й одяг українського суспільства кінця XIX – початку XX ст. були невід’ємною частиною повсякденного життя і відображали реальні умови існування людей. Харчування залежало від сезонності, господарських можливостей і релігійних традицій, поєднувало буденну простоту з багатими святковими стравами. Одяг формувався на основі традицій, але поступово змінювався під впливом торгівлі, фабричних товарів і міської культури. І саме через ці, на перший погляд “звичайні” речі — їжу та одяг — найкраще видно, як жило українське суспільство в період, коли старий традиційний світ поступово починав змінюватися новим, модерним.

2.3. Родинний побут, звичаї та щоденні соціальні практики

Родинний побут українського суспільства кінця XIX – початку XX ст. був тією сферою, де найкраще зберігалися традиції, моральні норми й звичні для людей уявлення про “правильне життя”. Якщо економічні зміни, розвиток міст або нові культурні впливи могли поступово входити в повсякденність, то саме родина залишалася опорою, яка тримала усталений порядок. У родині формувався характер людини, її ставлення до праці, до старших, до громади, до обов’язку й честі. Тому, говорячи про побут українців, неможливо оминати родинні відносини, звичаї, модель виховання, розподіл обов’язків та ті щоденні практики, які здавалося б були буденними, але насправді визначали весь спосіб життя суспільства[48].

Українська родина кінця XIX – початку XX ст. найчастіше мала традиційний характер, особливо в сільському середовищі. Типовою була велика сім’я, у якій могли жити разом кілька поколінь: дід і баба, батьки, діти, а іноді й одружені сини з власними сім’ями. Такий тип співжиття був не випадковим — він був продиктований господарськими умовами. Землеробство вимагало багато рук, і чим більшою була родина, тим більше шансів було вести господарство успішно, тримати худобу, обробляти землю, заготовляти сіно, збирати врожай. Родина в цьому сенсі була не лише “сім’єю” у сучасному розумінні, а фактично трудовою спільнотою.

Важливою ознакою родинного життя була чітка ієрархія. Старші мали авторитет, а молодші повинні були слухатися. Батько, як правило, вважався головою родини — він відповідав за основні господарські рішення, розподіл праці, порядок у дворі. Однак не можна сказати, що роль жінки була другорядною. Навпаки, у побуті саме жінка тримала “внутрішній світ” родини: вона відповідала за порядок у хаті, за приготування їжі, догляд за дітьми, прядіння, ткацтво, частину робіт у господарстві. Якщо подивитися уважно, то саме жіноча праця забезпечувала функціонування дому, і без неї родинний побут просто не існував би.

Розподіл праці між членами сім'ї був досить чітким. Чоловіки переважно займалися важкою фізичною роботою: оранкою, косовицею, доглядом за кіньми, ремонтом господарських споруд, заготівлею дров. Жінки працювали не менше, але їхня робота була іншого типу: хатня праця, приготування їжі, догляд за дітьми, робота на городі, догляд за птицею, доїння, виготовлення домашніх речей. Діти з раннього віку теж включалися в систему праці: хлопці пасли худобу, допомагали батькові, дівчата допомагали матері, вчилися господарювати. Це не сприймалося як “експлуатація”, це було звичною нормою життя: дитина мала рости працювитою, бо праця вважалася головною основою виживання.

Усе щоденне життя селянської родини було підпорядковане сезону. Весна — це підготовка до посівної, літо — праця майже без перепочинку, осінь — збір урожаю та заготівлі, зима — більш “домашній” період, коли з'являлося трохи більше часу на ремесла, ремонт, побутові справи. Саме сезонність визначала і те, як виглядали будні й свята[19]. Наприклад, у період жнив чи косовиці було менше часу на відпочинок, а от після завершення основних робіт, особливо восени та взимку, активізувалися вечорниці, весілля, молодіжні зібрання.

Особливе місце в родинному побуті займали традиції гостинності[54]. Українська традиційна культура дуже високо цінувала прийом гостей. Вважалося, що людина має бути гостинною, дати їжу, запропонувати місце для відпочинку, і це було питання честі. Навіть якщо родина жила небагато, гостя намагалися не принизити й не “залишити голодним”. Гостинність була способом підтримки соціальних зв'язків, адже сусідство, родинні контакти, взаємодопомога були основою виживання сільської громади.

Не менш значущими були звичаї взаємодопомоги. В українському селі кінця XIX – початку XX ст. існувала традиція “толоки”, коли громада допомагала комусь у великій роботі: збудувати хату, зібрати врожай, впоратися зі складним господарським завданням. Такі практики були не просто “добровільною допомогою”, вони створювали відчуття єдності та взаємної відповідальності. Людина знала: якщо вона сьогодні допомагає іншому, то завтра інші допоможуть

ій. Це було особливо важливо в умовах, коли побут і праця були важкими, а державна підтримка майже відсутня.

Окрема увага в родинному побуті приділялася моральним нормам і вихованню. Дітей виховували не лише словами, а прикладом і дисципліною. Високо цінували працьовитість, скромність, повагу до старших, чесність. Порушення моральних норм часто розглядалося не як “особиста справа”, а як проблема для всієї родини, а іноді навіть для громади. Репутація родини мала велике значення, і люди намагалися її берегти. Це впливало на поведінку молоді, на ставлення до шлюбу, на вибір пари, на те, як люди поводитися на людях[3].

Шлюб і сімейне життя були важливою частиною побуту. Одруження не сприймалося просто як “кохання двох людей”, воно було соціальним і родинним питанням, бо створювало новий господарський союз. Весілля було однією з найважливіших подій у житті людини і громади. Воно поєднувало обрядовість, святкування, економічні домовленості, традиції й соціальні правила. Навіть підготовка до весілля мала побутовий вимір: потрібно було зібрати посаг, підготувати одяг, продумати частування, запросити гостей. Усе це вимагало ресурсу й праці, тому весілля часто ставало показником достатку й статусу.

Варто також згадати про те, що побут українського суспільства не можна уявити без певних конфліктів і труднощів. Родинне життя не було ідеальним, і різні покоління могли мати суперечки, особливо у великих сім'ях. Конфлікти могли виникати через розподіл землі, через питання спадщини, через внутрішній поділ праці. Однак важливо, що більшість таких питань намагалися вирішувати в рамках традиції: через родинну раду, через слово старших, інколи — через громаду.

Зовсім інша ситуація спостерігалася у міському середовищі. Наприкінці XIX – початку XX ст. міста на українських землях швидко зростали, і разом із ними змінювалася структура повсякденного життя. Міська родина часто була меншою — переважала “ядерна” модель: батьки й діти. Це було пов'язано з тим, що в місті важче було жити великою родиною через житлові умови, через роботу на підприємствах, через ритм життя. Місто змінювало й характер соціальних

зв'язків: сусіди могли не знати одне одного так близько, як у селі, громада вже не була настільки сильною, і люди частіше покладалися на себе[7].

Особливо складним був побут робітників. Робота на заводах і фабриках була виснажливою, графік — жорстким, умови праці — важкими. Це впливало на родинне життя, бо сім'я часто бачилася мало, часу на традиційне дозвілля було менше, а побутові умови могли бути дуже обмеженими. Робітники нерідко жили в найманих кімнатах або гуртожитках, що впливало і на гігієну, і на психологічний стан, і на загальний рівень культури повсякдення.

Водночас у містах зростала роль освіти й культурних впливів. Доступ до шкіл, бібліотек, культурних заходів, преси сприяв формуванню іншої атмосфери життя, особливо серед міської інтелігенції. Родинні традиції теж змінювалися: з'являлися нові погляди на виховання дітей, на роль жінки, на побутовий комфорт, на розподіл сімейних обов'язків. Проте ці зміни були поступовими і не означали, що традиційна культура одразу зникла. Часто українці в місті намагалися зберегти хоча б частину звичних сімейних форм життя: святкування, родинні зустрічі, традиційні страви[63].

Щоденні соціальні практики українського суспільства включали не лише родину, а й взаємодію з громадою. Навіть у побутових речах село жило колективно: спільні роботи, взаємодопомога, громадські рішення. Молодь мала свої звичаї спілкування, знайомств, зібрань. Важливими були вечорниці — вони виконували роль не лише розваги, а й соціального інституту. Там молоді люди знайомилися, спілкувалися, вчилися нормам поведінки, співали, працювали (вишивка, прядіння), а також поступово входили у доросле життя.

Родинний побут був тісно пов'язаний із релігійною традицією[55]. Релігія визначала календар свят і постів, впливала на моральні уявлення, на форми поведінки та на спосіб мислення. Хата, як правило, мала ікони, а духовні практики були частиною щоденного життя. Святкування Різдва, Великодня, інших релігійних свят було важливим елементом родинної культури. У ці дні змінювався побут: готували особливі страви, дотримувалися звичаїв, збиралася родина, відчувалася особлива єдність.

Отже, родинний побут і щоденні соціальні практики українського населення кінця XIX – початку XX ст. формували цілісну систему традицій, норм і звичок, які підтримували порядок у суспільстві. Сім'я була осередком праці, морального виховання, передачі культурної пам'яті. Громада відігравала важливу роль у регуляції поведінки, взаємодопомозі та збереженні соціальних зв'язків. Водночас модернізаційні процеси — урбанізація, розвиток промисловості, освіти, культурних ініціатив — поступово змінювали традиційний побут, особливо в містах. Проте навіть у період змін українське суспільство зберігало фундаментальні родинні цінності, які формували основу повсякденного життя та національної самобутності.

РОЗДІЛ 3

ДОЗВІЛЛЯ ЯК СКЛАДОВА ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

3.1. Народні свята, обряди та традиційні форми дозвілля

Дозвілля українського суспільства кінця XIX – початку XX ст. було не просто “відпочинком після роботи”. У традиційному розумінні воно виконувало значно ширшу роль: допомагало зберігати культуру, підтримувати зв’язки між людьми, передавати досвід від старших до молодших, формувати уявлення про порядок життя і мораль. Якщо праця була основою існування, то дозвілля було тим простором, де люди відчували спільність, підтримку громади, свою належність до традиції. Особливо важливими для дозвілля були народні свята й обрядовість, тому що саме вони ставали моментами, коли буденність ніби зупинялася, і на перший план виходили пісня, звичаї, символи, віра, родина та громада.

Для українського сільського населення, яке становило більшість суспільства, традиційні свята були прив’язані до річного календаря, а також до церковних подій. Народний календар, по суті, регулював життя громади: визначав час праці, періоди посту, важливі “переломні” моменти року. Люди жили в циклі — від Різдва до Великодня, від весняних свят до жнив, від осінніх ярмарків до зимових вечорниць. Саме ця циклічність робила дозвілля частиною загального порядку життя, а не окремою “розвагою”[55].

Одним із найважливіших свят у традиційній культурі було Різдво. Воно об’єднувало родину, робило особливим сам простір хати, змінювало побутову атмосферу. Різдвяні традиції включали підготовку святкового столу, обрядову вечерю, дотримання певних звичаїв і символічних правил. Особливою частиною різдвяного періоду було колядування, яке виконувало не лише розважальну, а й соціальну функцію: люди обходили домівки, співали пісні, бажали достатку, здоров’я і миру. Колядування було формою спільного

святкування, в якому брали участь як молоді, так і дорослі, а громада в цей час відчувала особливу єдність[54].

Поряд із Різдом важливим святом було Водохреща, яке завершувало зимовий святковий цикл. Воно мало релігійний зміст, але в народній традиції завжди супроводжувалося певними звичаями й віруваннями, пов'язаними з очищенням, захистом від зла, забезпеченням добробуту. У ці періоди змінювався ритм життя: навіть ті, хто працював важко, знаходили час для святкування, тому що в традиційній культурі свято було необхідним елементом життя.

Весняний цикл свят також мав велике значення, адже весна асоціювалася з оновленням, початком нового життєвого етапу, підготовкою до господарського сезону. Великдень був одним із головних релігійних свят, але він мав і значну народну складову: підготовка до нього включала прибирання хати, випікання пасок, фарбування яєць, приготування святкових страв. Великодні традиції збирали родину й громаду, а сам день святкування був моментом, коли люди відчували себе частиною великої спільноти. Після Великодня продовжувалися весняні гуляння, які могли супроводжуватися піснями, іграми, спілкуванням молоді [44].

Окреме місце у весняно-літньому циклі займали Зелені свята (Трійця). Вони поєднували церковний зміст із давніми народними віруваннями, пов'язаними з природою. Хати прикрашали зеленими гілками, травами, що символізувало життя, силу природи та оновлення. Такі елементи були частиною народної культури, де природа й людина були тісно пов'язані. У цей період могли відбуватися й молодіжні зібрання, співи, різні форми колективного дозвілля.

Особливо колоритним святом було Івана Купала, яке зберігало багато давніх дохристиянських елементів. Купальські традиції включали плетіння вінків, обрядові пісні, стрибки через вогонь, гуляння біля річки. Молодь у цей час мала особливу свободу спілкування, знайомств і символічних дій, які вважалися частиною традиційного порядку. Купальські обряди мали яскравий

характер, і саме через них можна побачити, що дозвілля українців не було “нудним” або одноманітним — воно було насиченим символікою, емоціями, взаємодією між людьми.

Осінній період вважався часом завершення основних польових робіт і підготовки до зими. Саме восени починалися ярмарки, активізувалися весілля, а люди могли дозволити собі більше часу для спілкування та відпочинку. Ярмарок у традиційному суспільстві був подією не лише економічною, а й культурною. На ярмарках купували товари, продавали продукцію, але водночас там відбувалося активне соціальне життя: люди зустрічалися, обговорювали новини, знайомилися, домовлялися про майбутні події. Ярмарок був своєрідним “центром життя”, де селянин відчував, що він не ізольований, а є частиною ширшого суспільного простору. Особливо показовим прикладом такого явища був Київський контрактний ярмарок, який у кінці XIX ст. об’єднував торгівлю, суспільне життя та міську атмосферу події (Додаток С).

Важливою традиційною формою дозвілля були вечорниці[21]. У кінці XIX – початку XX ст. вони залишалися одним із найпоширеніших молодіжних зібрань у селах. Вечорниці відбувалися переважно в осінньо-зимовий період, коли польові роботи завершувалися і з’являвся вільний час. Це були зустрічі молоді, де поєднувалися праця і розвага: дівчата могли прясти чи вишивати, хлопці — спілкуватися, співати, жартувати, а згодом починалися танці. Такі зібрання були важливою формою соціалізації: саме там молоді люди вчилися спілкуватися, демонстрували себе, формували коло знайомств, а іноді й обирали майбутню пару. Вечорниці виконували функцію “школи життя”, де молодь засвоювала традиційні норми поведінки.

Поряд із вечорницями важливим елементом дозвілля були весілля, хрестини, поминки та інші родинні події. Вони поєднували святкову складову з обрядовістю та соціальними правилами. Весілля, наприклад, було справжньою подією для всієї громади, а не тільки для молодої пари. Воно тривало кілька днів, включало співи, танці, обрядові дійства, гостину. Участь громади у весіллі підкреслювала колективний характер традиційного життя: родина була

частиною спільноти, і зміни у її структурі мали суспільне значення. Саме святковий традиційний одяг молодят та обрядовий характер весільної події добре відображає весільна світлина з Покуття (Додаток D)

Не менш важливим було й церковне життя, яке значною мірою формувало дозвілля українців. Відвідування церкви було не лише релігійною практикою, а й формою соціального контакту. Після служби люди могли спілкуватися, обговорювати новини, вирішувати певні питання громади. У цьому сенсі церква виконувала важливу соціальну функцію, об'єднуючи людей і формуючи спільні цінності.

Традиційне дозвілля українців не можна звести лише до свят або молодіжних зібрань. Повсякденний відпочинок також був важливим, але мав інший характер. Після важкого робочого дня люди могли співати, розповідати історії, грати в народні ігри, відпочивати у колі родини. Співи та музика були органічною частиною життя: пісня супроводжувала людину і в праці, і у святі. Це формувало особливу атмосферу народної культури, де дозвілля було тісно переплетене з життям і не відділялося від нього як окрема сфера[60].

Водночас наприкінці XIX – на початку XX ст. поступово починали з'являтися нові елементи дозвілля, які були пов'язані з модернізацією. У містах зростала роль театру, концертів, публічних заходів, читальних залів. Проте навіть у селах відчувався вплив змін через пресу, ярмарки, освіту, контакти з містом. Люди починали поступово бачити інші форми культурного життя, але традиційні свята й обрядовість ще довгий час залишалися основою дозвілля. Саме вони були тим “ядром”, яке підтримувало культурну самобутність українського суспільства[22].

Отже, народні свята, обрядовість і традиційні форми дозвілля кінця XIX – початку XX ст. були важливою частиною повсякденного життя українців. Вони формували моральні норми, підтримували соціальні зв'язки, допомагали зберігати культурні традиції та передавати їх наступним поколінням. Дозвілля в традиційному суспільстві було не лише відпочинком, а способом існування громади, у якому поєднувалися праця, віра, родина і культура.

3.2. Громадське дозвілля та культурні інституції

Якщо традиційне дозвілля українців у селі переважно трималося на звичаях, обрядах, святковому календарі й громадських зібраннях, то наприкінці XIX – на початку XX ст. поступово починає формуватися інша картина культурного життя, особливо у містах. Це був період, коли українське суспільство вже не могло залишатися повністю “старим” і традиційним, тому що на нього активно впливали модернізаційні процеси: урбанізація, розвиток промисловості, поширення освіти, поява нових професій, активізація громадських рухів. Разом із цим змінювалися потреби людей, з’являлися нові способи проводити вільний час, інші форми спілкування та культурного відпочинку.

Важливо розуміти, що нові форми дозвілля не виникли “з нуля”. Вони поступово виростали на основі того, що вже було в народній культурі, але набували іншого вигляду — більш організованого, більш публічного й часто пов’язаного з міським середовищем. І якщо для селянина головним місцем дозвілля була громада, то для мешканця міста дозвілля починало асоціюватися з театром, концертами, читальнями, бібліотеками, просвітницькими товариствами, публічними лекціями, клубами та навіть кав’ярнями. Саме ці явища поступово змінювали уявлення про те, що таке “відпочинок” і “культурне життя”[63].

Одним із найбільш помітних явищ кінця XIX – початку XX ст. був розвиток ярмарків і базарів як не тільки торговельних, а й культурних подій. Ярмарок для багатьох українців залишався важливою частиною життя: там можна було продати продукцію, придбати необхідні речі, знайти ремісничі вироби, тканини, взуття, елементи одягу, господарський інвентар. Але крім економічного сенсу, ярмарок виконував ще одну важливу функцію — соціальну. Це було місце, де зустрічалися люди з різних сіл, містечок, навіть різних губерній або повітів, де обговорювали новини, ділилися враженнями, знайомилися, домовлялися про співпрацю чи майбутні події.

На ярмарках часто можна було побачити розваги, які вже можна назвати елементами масової культури того часу: музик, співаків, лірників, інколи виступи народних театрів, балагани, фокусників або мандрівних артистів. Для простих людей це була можливість “побачити світ”, відчувати атмосферу великої події, отримати емоції, які не завжди давали будні. Саме на ярмарках нові елементи культури проникали у традиційне середовище найшвидше, бо ярмарок був місцем зустрічі різних впливів.

У містах дозвілля почало розширюватися значно швидше, ніж у селі. По-перше, міське життя вже саме по собі створювало інший ритм: робота на підприємствах або в установах мала чіткіший графік, а отже, з’являвся більш визначений “вільний час”. По-друге, в місті було більше можливостей для організованих форм відпочинку. По-третє, у містах швидше поширювалася освіта та друкована продукція, а це означало, що люди починали цікавитися книжками, газетами, культурними подіями.

Дуже важливим явищем цього періоду стало поширення періодичної преси[47]. Газети й журнали поступово входили в життя суспільства, особливо міського. Вони не тільки інформували, а й формували культурні потреби. Людина читала новини, бачила оголошення, дізнавалася про вистави, концерти, громадські заходи. Преса допомагала людям відчувати себе частиною ширшого суспільного життя, і це вже саме по собі впливало на дозвілля: з’являвся інтерес до подій, до дискусій, до публічного простору.

Окрему роль відігравало читання як форма дозвілля. У сільському середовищі ця практика поширювалася повільніше, але в містах читання ставало все більш звичним. Для інтелігенції читання було майже обов’язковою частиною життя. Для службовців, студентів, частини робітників — це було способом саморозвитку й навіть відпочинку. У цьому сенсі дозвілля переставало бути лише “розвагою” — воно ставало способом формування особистості.

У зв’язку з цим важко переоцінити роль бібліотек, читальних залів і культурно-просвітницьких організацій. У кінці XIX – на початку XX ст.

українське суспільство почало поступово розуміти важливість освіти й культурного розвитку як шляху до підвищення національної свідомості та загального рівня життя. Особливо активно такі ідеї розвивалися в західноукраїнських землях, де діяли численні просвітницькі ініціативи. Читальні, “народні доми”, товариства ставали важливими центрами культурного життя. Там можна було почитати книжки, послухати лекцію, взяти участь у культурному заході, побачити виступи або аматорський театр[59].

Слід розуміти, що такі місця були не лише “культурними закладами”. Вони виконували роль осередків, де люди вчилися мислити по-новому, сприймати українську культуру як цінність і відчувати її важливою частиною свого життя. Для багатьох українців такі організації ставали першим досвідом більш організованого культурного дозвілля, яке виходило за межі традиційного святкового календаря.

Окремою важливою формою нового дозвілля був театр. Театр у кінці XIX – на початку XX ст. для українського суспільства мав особливе значення, тому що він не тільки розважав, а й формував культурні уявлення, давав приклади національної тематики, створював простір, де українська мова й образи з народного життя звучали публічно. Театральні вистави могли бути подією, до якої готувалися, яку обговорювали, яка залишала емоційний слід[62].

У міському середовищі відвідування театру поступово ставало частиною культурного життя. Особливо серед інтелігенції це сприймалося як ознака освіченості й соціального статусу. Але театр міг бути доступним і для інших верств, хоча й не завжди регулярно. Для робітників чи бідних мешканців міст дозвілля часто було обмеженим через складні умови життя, втому й нестачу грошей. Проте навіть у цих умовах люди прагнули відпочинку: прогулянки, спілкування, відвідування ярмарків або свят, участь у громадських заходах могли бути важливою частиною їхнього життя.

Ще одним важливим явищем була поява нових громадських форм спілкування. У містах люди почали проводити час не лише вдома чи на святі, а й у певних “публічних просторах”: на вулицях, у парках, на бульварах, у садах,

іноді у закладах харчування. Зростає значення прогулянок як форми дозвілля, особливо для міських верств. Для когось це був спосіб відпочити, для когось — можливість показати себе, побачити інших, відчутти ритм міського життя.

Особливо цікаво те, що дозвілля в цей період поступово починає змінювати соціальну поведінку. Якщо у традиційному середовищі багато норм диктувала громада, то у місті люди частіше вибирали, як саме проводити час. Це створювало нові звички, нові форми культурної активності. Дозвілля ставало більш індивідуальним, хоча й залишалося соціальним у своїй суті. Люди все одно прагнули спілкування, але форми цього спілкування вже могли бути іншими.

Важливу роль відігравали й різноманітні святкові міські події: концерти, благодійні вечори, громадські зібрання, святкування, які проводилися організовано. Такі заходи могли мати як розважальний, так і культурно-освітній характер. Вони привчали суспільство до нових стандартів культурного життя і показували, що дозвілля може бути частиною суспільної активності.

Таким чином, наприкінці XIX – на початку XX ст. українське дозвілля почало поступово змінюватися, особливо в міському середовищі. Традиційні форми відпочинку залишалися важливими, але поруч із ними формувалися нові: читання, театр, участь у культурно-просвітницьких організаціях, громадські заходи, міські прогулянки, організовані розваги. Ці зміни не були одномоментними і не охоплювали всіх однаково, але вони показують, що українське суспільство входило в нову епоху — епоху, де дозвілля ставало частиною модерного культурного життя й мало все більший вплив на формування світогляду людей.

3.3. Вплив модернізаційних процесів на трансформацію дозвілля українського суспільства

Кінець XIX – початок XX ст. для українського суспільства став періодом, коли традиційний спосіб життя поступово почав змінюватися під впливом нових процесів, які охопили майже всі сфери існування людей. І хоча село довго залишалося головним середовищем проживання українців, у суспільстві дедалі сильніше проявлялися тенденції модернізації: розвивалася промисловість, збільшувалися міста, поширювалася освіта, активніше функціонувала преса, розширювалося транспортне сполучення, змінювалися культурні потреби населення. Саме в цей період виникає відчутний контраст між традиційним укладом життя й новими моделями побуту та дозвілля, які формувалися в умовах урбанізації.

Поняття модернізації у контексті повсякденного життя означає насамперед перехід від аграрного, переважно традиційного суспільства до більш складного соціального середовища, де важливу роль відіграють міста, виробництво, нові технології, розвиток комунікацій та зміна культурних орієнтирів. Для українців цей процес не був рівномірним і простим. Суспільство не змінилося за одне десятиліття, і навіть на початку XX ст. значна частина людей жила так, як жили їхні батьки і діди. Проте водночас з'являється покоління, яке вже мало інші життєві можливості, інші прагнення й навіть інші уявлення про те, що таке “нормальне життя”.

Одним із найважливіших проявів модернізації була урбанізація — зростання міст і збільшення міського населення. Міста стали не лише економічними центрами, а й осередками культурного життя, освіти та нових соціальних практик. Для багатьох українців місто було символом змін. Воно асоціювалося з роботою, заробітком, можливістю “вибитися в люди”, отримати освіту або вийти за межі традиційного селянського життя. Але водночас місто приносило нові проблеми: складні умови праці, соціальну нерівність, дорожнечу, відчуження між людьми, інші правила поведінки. Саме тому вплив урбанізації на побут і дозвілля був неоднозначним: з одного боку — розширення можливостей, з іншого — зростання труднощів.

Міський побут відрізнявся від сільського практично у всьому. Перш за все — ритмом життя. У селі повсякденність була тісно прив'язана до природи, сезонності, господарських циклів. Люди жили за логікою “пора сіяти — пора жати — пора заготовляти”. У місті життя все більше підпорядковувалося робочому графіку, фабричній дисципліні, службовим обов'язкам. Час став більш регламентованим, а відпочинок — більш обмеженим і водночас більш “свідомим”. Людина в місті починала чіткіше розрізняти робочий час і вільний час, тоді як у селі робота і побут нерідко змішувалися і були частиною однієї системи життя[7].

Разом із ритмом життя змінювалися й умови проживання. Сільська хата була простором, де людина жила і працювала майже одночасно: там готували їжу, доглядали за дітьми, виконували домашні роботи, інколи навіть тримали дрібну худобу. У місті житло часто було тіснішим, особливо для робітників і бідних мешканців. Наймані кімнати, гуртожитки, робітничі поселення — усе це створювало інші умови повсякденності. У таких умовах важко було підтримувати той рівень традиційного домашнього життя, який існував у селі. Звідси виникала зміна побутових практик: інший розподіл обов'язків, інша організація харчування, інші правила сімейного життя.

Особливе значення в модернізаційних процесах мала промисловість. Вона створювала нові соціальні групи: робітників, службовців, технічних спеціалістів. Для українського суспільства це було відносно новим явищем, адже традиційно більшість людей жила землеробством. Робітник, який працював на фабриці, мав інший тип життя й інший побут. Його день був важко фізично навантажений, часто одноманітний, а вільний час обмежувався. Але саме в міському середовищі починає з'являтися і новий тип дозвілля — масовий, організований, міський.

Ще одним важливим чинником зміни повсякденності був розвиток транспорту та комунікацій. Залізниця й активніші транспортні зв'язки робили світ “ближчим”. Людина могла частіше виїжджати, дізнаватися про інші регіони, бачити інший спосіб життя. Такі зв'язки сприяли обміну товарами,

модою, культурними елементами. У побуті це проявлялося навіть у дрібницях: поява нових речей, які раніше були рідкістю, ширший вибір тканин, посуду, промислових товарів. У сфері дозвілля це означало швидше поширення нових культурних практик, концертів, гастролей, вистав, а також розвиток міської культури як явища[2].

Особливо показовим прикладом розвитку транспортної інфраструктури в цей період був Харків: перебудований у 1896–1901 рр. Харківський вокзал вважався одним із найбільших у Російській імперії та став символом модернізаційних змін у міському просторі (Додаток Е).

Надзвичайно сильний вплив на зміну побуту й дозвілля мав розвиток освіти[13]. Хоча рівень грамотності в суспільстві залишався нерівномірним, у цей період освіта поступово перестає бути винятково “привілеєм”. З’являється більше шкіл, зростає кількість молоді, яка може читати й писати, а це автоматично змінює спосіб мислення й побутові потреби. Людина, яка читає, по-іншому сприймає світ. Вона знає більше, має інші уявлення про можливості життя, частіше прагне змінити свій соціальний статус. Освіта впливала не тільки на роботу чи кар’єру, а й на дозвілля: читання книг і преси ставало однією з нових культурних практик.

Поширення друкованої продукції та періодики також стало важливим елементом модернізаційних змін. Газети й журнали формували інформаційний простір. Люди могли дізнаватися новини, читати про події, культурне життя, навіть про інші країни. Преса впливала на мову, на стиль мислення, на формування суспільної думки. Крім того, преса сприяла появі культурних “звичок”: хтось починав цікавитися театром, хтось — новими ідеями, хтось — політичними питаннями. А це означає, що дозвілля поступово набувало інтелектуального компонента, особливо у міських прошарках[47].

Ще однією важливою сферою змін був розвиток культурних інституцій. Театри, народні доми, бібліотеки, читальні, культурні товариства стали новими центрами дозвілля. Особливо цікаво, що ці форми дозвілля не були суто “розважальними”. Вони мали культурно-освітній характер, виховували,

формували певний світогляд. Для українського суспільства, яке не мало власної державності, такі культурні осередки ставали місцем, де могла зберігатися й розвиватися національна культура. Участь у них нерідко мала й патріотичний сенс: людина не просто відпочивала, а долучалася до українського культурного простору.

Якщо говорити про зміни в дозвіллі, то наприкінці XIX – на початку XX ст. виникає цікавий процес: поступовий перехід від традиційного колективного дозвілля (свята, вечорниці, ярмарки) до змішаного типу, де з'являються нові практики. Наприклад, читання або відвідування театру — це інше дозвілля, яке вже не потребує участі всієї громади[63]. Людина може читати сама, може піти на виставу з друзями, може відвідувати культурний захід як індивідуальну потребу. Це змінює саме відчуття дозвілля: воно стає більш персональним і водночас більш різноманітним.

Дуже помітною стає зміна моди й зовнішнього вигляду, особливо у міському середовищі. Одяг поступово втрачає виключно традиційний характер. Фабричні тканини стають доступнішими, з'являються готові елементи одягу, і люди починають більше орієнтуватися на міські зразки. Це не означає, що народний одяг зникає, але він починає виконувати іншу функцію: він дедалі більше стає святковим, обрядовим, символічним. У містах народний одяг поступово поступається місцем “міському костюму”, який сприймався як ознака статусу, сучасності та належності до нового способу життя[17].

Окремої уваги заслуговують зміни у становищі жінки. У традиційному селі жінка виконувала величезний обсяг праці, але її роль була здебільшого “домашньою” — вона відповідала за родину, господарство, виховання дітей. У міському середовищі з'являються нові можливості: частина жінок може працювати на виробництві, в установах, у сфері обслуговування. Це змінює її місце в суспільстві, навіть якщо ці зміни ще не були масовими. Змінюються також уявлення про жіночу освіту, культурний розвиток, роль у публічному просторі. Це теж впливає на дозвілля: жінка може бути не тільки “господинею”, а й активною учасницею культурного життя[42].

Не можна оминати й вплив молоді як соціальної групи. Саме молодь найшвидше сприймала нові тенденції. Вона більше цікавилася новими формами дозвілля, модою, міськими розвагами, освітою. Молодь частіше прагнула змінити спосіб життя, виїхати до міста, знайти іншу роботу[7]. У селі молодіжне дозвілля традиційно було пов'язане з вечорницями та святами, але поступово з'являються й інші впливи: нові пісні, нові танці, інші культурні елементи, що приходили через місто, через ярмарки, через пресу[53].

Модернізація впливала також на побутову культуру гігієни та комфорту[64]. У містах більше говорили про чистоту, порядок, “правильне” ведення господарства. Поступово з'являються нові предмети побуту, які полегшують життя або змінюють повсякденні звички. Навіть такі речі, як гасова лампа, фабричне мило, нові види посуду, могли означати поступове оновлення повсякденності. У селах ці зміни відбувалися повільніше, але вони також проникали, особливо через торгівлю та контакти з містом.

Водночас модернізаційні процеси не означали повного руйнування традиції. Українське суспільство продовжувало триматися за звичаї, святковий календар, обрядовість, родинні цінності. Дуже часто нове і старе існували паралельно: люди могли вдягатися по-новому, але святкувати традиційно; могли працювати на фабриці, але вдома дотримуватися старих звичаїв; могли читати газету, але при цьому залишатися в межах традиційного морального порядку. Це і є характерною особливістю українського суспільства кінця XIX – початку XX ст. — воно було “на межі епох”, і тому його побут і дозвілля були змішаними.

Якщо підсумувати, модернізація, урбанізація та розвиток освіти суттєво вплинули на повсякденне життя українського суспільства. Вони змінили ритм життя, умови побуту, форми культурного відпочинку, уявлення про дозвілля, соціальну поведінку та культурні потреби населення. Українці поступово переходили від традиційного укладу до більш модерного способу життя, але цей процес був нерівномірним і не знищив традицій одразу. Навпаки, саме у

поєднанні старого й нового, традиційного й модерного, сільського й міського проявилася унікальність українського повсякдення на межі XIX–XX століть.

ВИСНОВКИ

Проаналізувавши джерела та наукову історичну літературу з обраної теми, ми дійшли висновку, що побут і дозвілля українського суспільства кінця XIX – початку XX ст. є надзвичайно важливими показниками розвитку української культури та соціального життя. Саме через повсякденність найкраще видно реальне становище людей, їхні життєві умови, систему цінностей, культурні уявлення, а також ті зміни, які відбувалися в суспільстві внаслідок модернізації та урбанізації. Побут та дозвілля не можна розглядати як “другорядні” теми історії, адже вони розкривають справжній зміст життя народу: як українці працювали, як будували свої родини, як виховували дітей, як святкували, відпочивали, підтримували зв’язки між собою і формували власну культурну ідентичність.

Дослідження показало, що кінець XIX – початок XX ст. був періодом поєднання двох різних світів — традиційного та модерного. З одного боку, українське суспільство залишалося переважно аграрним, а сільський уклад життя визначав більшість форм побуту. З іншого боку, розвиток промисловості, зростання міст, поширення освіти та преси сприяли появі нових елементів у повсякденному житті та культурних практиках. Це означає, що побут українців у цей час уже не був повністю “незмінним” і замкненим, він поступово трансформувався під впливом історичних процесів.

Аналіз історіографії проблеми дозволив зробити висновок, що дослідження побуту та дозвілля українців формувалося поступово, а особливої уваги набуло в межах історії повсякдення, етнології та культурології. Вивчення праць і джерельної бази показало, що тема потребує комплексного підходу, адже повсякденне життя розкривається лише через поєднання різних типів джерел: етнографічних описів, фольклору, статистичних матеріалів, преси, мемуарів, іконографії та музейних колекцій. Саме різноплановість джерел дає можливість відновити цілісну картину повсякденності, а також врахувати регіональні відмінності та соціальну диференціацію.

Розглянувши соціально-економічні та культурні умови кінця XIX – початку XX ст., ми визначили, що на побут українців впливали кілька ключових факторів: аграрний характер господарства, соціальна структура населення, регіональні особливості та імперський контекст. Значна частина українських земель перебувала у складі двох імперій — Російської та Австро-Угорської, що створювало відмінні умови для культурного розвитку, діяльності громадських організацій та поширення української мови. Проте попри ці відмінності українське суспільство зберігало спільні риси у побуті, традиціях, моральних нормах і формах дозвілля, що підтверджує стійкість української культурної спадщини.

У межах аналізу повсякденного побуту українського населення було встановлено, що житлові умови та матеріальна культура є одним із найбільш показових елементів повсякденності. Традиційна селянська хата, внутрішній устрій житла, організація господарського простору та предмети домашнього вжитку формували основу побуту більшості українців. Водночас матеріальна культура відображала соціальну нерівність: у бідних родин житло та побутові речі були мінімальними, тоді як заможніші мали більші можливості для облаштування простору, придбання нових предметів і покращення комфорту. Окремо було визначено, що міський побут відрізнявся від сільського не лише рівнем умов, а й самим способом життя: іншим темпом, наявністю нових товарів, розвитком сфери послуг і формуванням нових стандартів побутової культури.

Дослідження харчових традицій та народного одягу показало, що ці елементи побуту були не просто необхідністю, а складовими культури, які формували уявлення українців про порядок, достаток і суспільну норму. Харчування українців залежало від сезонності, власного господарства та релігійного календаря. Визначено, що повсякденний раціон був переважно простим, але поживним, а святкова їжа мала особливе значення як символ достатку та родинного об'єднання. Підтверджено також, що одяг українців виконував функцію соціального маркера: він вказував на регіональну

належність, вік, сімейний статус і рівень заможності. Народний костюм зберігав традиційні риси, однак поступово змінювався під впливом фабричних товарів, торгівлі та міських тенденцій, що свідчить про проникнення модернізації в повсякденне життя.

Вивчаючи родинний побут та щоденні соціальні практики, ми дійшли висновку, що українська сім'я кінця XIX – початку XX ст. була основним осередком збереження традицій, моральних норм і культурної спадковості. Саме в родині формувалися цінності праці, поваги до старших, дисципліни, взаємодопомоги. Було встановлено, що у селянському середовищі родинне життя тісно пов'язувалося з господарським укладом і потребою виживання, тому праця ставала головним змістом повсякденності. Водночас міське життя поступово змінювало сімейні моделі: родини ставали меншими, темп життя прискорювався, зростала роль індивідуальних потреб і культурних впливів. Проте навіть в умовах змін українці продовжували зберігати ключові родинні традиції, що підкреслює стійкість культури повсякденного життя.

У процесі аналізу дозвілля українського суспільства було визначено, що в традиційному середовищі дозвілля не було “окремою сферою”, воно було частиною суспільного життя. Народні свята, обряди, ярмарки, вечорниці, весілля та релігійний календар формували систему культурного відпочинку, яка підтримувала єдність громади й забезпечувала передачу традицій. Дозвілля у традиційній культурі виконувало важливу соціальну функцію: об'єднувало людей, сприяло комунікації, формувало моральні норми та культурну спадковість.

Разом із тим, наприкінці XIX – на початку XX ст. відбувається поступова поява нових форм дозвілля, особливо в містах. Розвиток театрів, культурних заходів, читальних залів, бібліотек, просвітницьких ініціатив і періодики сприяв тому, що дозвілля починало набувати організованого та більш “культурного” характеру. З'являються нові практики проведення вільного часу: читання, відвідування театру, участь у громадських заходах, культурних товариствах, прогулянки в міському просторі. Ці зміни підтверджують, що українське

суспільство поступово входило у модерний культурний простір, хоча цей процес був нерівномірним і не охоплював усіх однаково.

Найважливішим узагальненням дослідження є те, що модернізація, урбанізація та розвиток освіти суттєво вплинули на зміну побуту й дозволя українців, але не зруйнували традицій повністю. Навпаки, у кінці XIX – на початку XX ст. відбувалося співіснування двох моделей життя: традиційної, яка зберігала давні форми побуту й дозволя, та модерної, яка поступово формувалася в містах і впливала на культурні потреби населення. У цьому поєднанні старого й нового, у переході між епохами й полягає особливість української повсякденності зазначеного періоду.

Отже, дослідження підтвердило, що побут та дозволя українського суспільства кінця XIX – початку XX ст. є важливими складовими історії української культури. Через аналіз повсякденного життя можна глибше зрозуміти соціальні процеси, традиційні цінності, механізми збереження національної ідентичності та напрямки культурних змін. Повсякденність українців у цей період демонструє не лише складність життя, пов'язану з важкою працею та соціальними обмеженнями, а й силу культурної традиції, здатність громади до самоорганізації та прагнення до розвитку. Саме тому вивчення побуту й дозволя кінця XIX – початку XX ст. має важливе значення для сучасного розуміння історії України, оскільки показує витоки багатьох культурних рис, які й сьогодні залишаються частиною української ідентичності.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А

ХАТА ПОСЕЛЕНЦЯ. СЛОБІДСЬКА УКРАЇНА, ХАРКІВЩИНА (1905–1911
РР.)

ДОДАТОК В

ПОБУТ УКРАЇНЦІВ НА ХАРКІВщинІ (ПОЧАТОК ХХ СТ.)

ДОДАТОК С

КИЇВСЬКИЙ КОНТРАКТОВИЙ ЯРМАРОК (КІНЕЦЬ ХІХ СТ.)

ДОДАТОК D

ВЕСІЛЬНА ПАРА З ПОКУТТЯ. С. КОРНИЧ (1920 Р.)

ДОДАТОК Е

ХАРКІВСЬКИЙ ВОКЗАЛ (КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)

Вокзалъ

Список використаних джерел

1. Артюх Л. Ф. Харчування українців та його регіональні особливості. *Народна творчість та етнографія*. 2002. № 3. С. 15–27.
2. Багалій Д. І., Міллер Д. П. Історія міста Харкова. Харків: Фоліо, 2008. 639 с.
3. Баран В. Д., Даниленко В. М. Україна в умовах модернізації (кінець XIX – початок XX ст.). Київ: Генеза, 2003. 256 с.
4. Барвінський О. Побут і звичаї українського народу. Львів: Каменяр, 1990. 312 с.
5. Білокінь С. Українське суспільство кінця XIX – початку XX ст.: соціальні процеси і зміни. Київ: Наукова думка, 2004. 280 с.
6. Бондаренко Г. В. Побут і традиції українського селянства кінця XIX – початку XX ст. *Наукові записки з української історії*. 2017. № 44. С. 35–47.
7. Борисенко В. К. Українська етнологія: навчальний посібник. Київ: Либідь, 2007. 400 с.
8. Брайчевський М. Ю. Походження Русі. Київ: Наукова думка, 1998. 256 с.
9. Буряк О. Соціокультурні процеси в українських містах наприкінці XIX – на початку XX століття. *Український історичний журнал*. 2011. № 6. С. 64–78.
10. Вечорниці як традиційна форма молодіжного дозвілля в українському селі. Енциклопедія сучасної України. URL: <https://esu.com.ua/> (дата звернення: 18.01.2026).
11. Верменич Я. В. Урбанізаційні процеси в Україні в другій половині XIX – на початку XX ст. Київ: Інститут історії України НАН України, 2009. 198 с.
12. Вовк Ф. Студії з української етнографії та антропології. Київ: Мистецтво, 1995. 336 с.

13. Воропай О. Звичаї нашого народу: етнографічний нарис: у 2 т. Київ: Оберіг, 1993. Т. 1. 448 с.
14. Воропай О. Звичаї нашого народу: етнографічний нарис: у 2 т. Київ: Оберіг, 1993. Т. 2. 496 с.
15. Галайба В. Історія Києва: міський побут і традиції. Київ: Либідь, 2001. 320 с.
16. Гнатюк В. Народні звичаї та обряди. Львів: НТШ, 1998. 270 с.
17. Гошко Ю. Українці Карпат: матеріальна культура. Київ: Наукова думка, 1983. 312 с.
18. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст. Київ: Генеза, 2000. 360 с.
19. Громадські читальні та просвітницький рух в Україні. Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського. URL: <http://www.nbuv.gov.ua/> (дата звернення: 18.01.2026).
20. Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 10. Київ: Наукова думка, 1995. 480 с.
21. Гуменюк А. П. Українські народні музичні інструменти. Київ: Наукова думка, 1967. 244 с.
22. Гуревич А. Я. Категорії середньовічної культури (як методологія історії повсякдення). Київ: Основи, 2001. 310 с.
23. Данилюк А. Українська хата: традиції і сучасність. Київ: Либідь, 2005. 240 с.
24. Довженко О. І. Повсякденне життя населення України кінця XIX – початку XX ст. Київ: Інститут історії України, 2010. 220 с.
25. Дозвілля як феномен культури: історичний аспект. Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського. URL: <http://www.nbuv.gov.ua/> (дата звернення: 18.01.2026).
26. Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 2003–2013.

27. Жайворонок В. Знаки української етнокультури : словник-довідник. Київ: Довіра, 2006. 703 с.
28. Здоровега Н. Ярмарки та торгівля в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. *Україна модерна*. 2012. № 19. С. 88–104.
29. Іванишин В. Традиційний український одяг: функції, символіка, регіони. Київ: Мистецтво, 2008. 190 с.
30. Історія української культури: у 5 т. / голов. ред. Б. Є. Патон. Київ: Наукова думка, 2001. Т. 4. 848 с.
31. Історія українського селянства: нариси в 2 т. / ред. В. А. Смолій. Київ: Наукова думка, 2006. Т. 2. 654 с.
32. Калакура Я. С. Українська історіографія: курс лекцій. Київ : Генеза, 2004. 496 с.
33. Капустянська Н. Дозвілля та народна культура українців у XIX столітті. *Етнічна історія народів Європи*. 2015. № 45. С. 55–63.
34. Кирчів Р. Народна культура українців: традиції та модернізація. Львів: ЛНУ, 2011. 320 с.
35. Кисіль В. Український театр кінця XIX – початку XX ст.: становлення та розвиток. Київ: Мистецтво, 2005. 280 с.
36. Ковальчук Л. Міська культура й формування модерного дозвілля в Україні на початку XX ст. *Український історичний журнал*. 2018. № 2. С. 72–89.
37. Козак Н. Традиційні вечорниці як форма дозвілля української молоді. *Народознавчі зошити*. 2013. № 2. С. 210–219.
38. Копиленко О. І. Житлове будівництво українців: етнографічні аспекти. Київ: Наукова думка, 1998. 260 с.
39. Кравченко В. Нариси з історії Харківщини. Харків: Фоліо, 2008. 320 с.
40. Культура повсякдення: історія, теорія, методологія / за ред. О. Коляди. Київ: Інститут історії України НАН України, 2014. 300 с.
41. Кульчицький С. В. Україна між двома революціями (1905–1917). Київ: Генеза, 2005. 280 с.

42. Лановик М. Б. Українська народна обрядовість: навчальний посібник. Тернопіль: Богдан, 2009. 304 с.
43. Левицький М. Побут українців у XIX – на початку XX століття. Київ: Вища школа, 1996. 220 с.
44. Лисенко І. Українська кухня: традиції та історія. Київ: Либідь, 2003. 256 с.
45. Макарчук С. Етнографія України. Львів: Світ, 2004. 520 с.
46. Манжура І. Українські народні перекази та повір'я (як джерело історії повсякдення). Харків: Основа, 1999. 240 с.
47. Мельничук О. Сільський побут українців: господарство, традиції, щоденне життя. Київ: Академія, 2012. 300 с.
48. Мицик Ю. Побут і звичаї українців: історико-етнографічний нарис. Київ: Знання, 2007. 280 с.
49. Музей Івана Гончара. Офіційний сайт. URL: <https://honchar.org.ua/> (дата звернення: 18.01.2026).
50. Національний музей народної архітектури та побуту України (Пирогів). Офіційний сайт. URL: <https://www.pyrohiv.com/> (дата звернення: 18.01.2026).
51. Народна архітектура та побут України: фотоархів. URL: <https://uartlib.org/> (дата звернення: 18.01.2026).
52. Огієнко І. Українська культура: коротка історія культурного життя українського народу. Вінніпег: Наша культура, 1954. 272 с.
53. Орел С. Традиції харчування українців і їх соціальні функції. *Вісник Київського національного університету*. Історія. 2014. № 2. С. 45–56.
54. Похилевич Л. Історико-статистичні відомості про Київську губернію. Київ: Либідь, 1993. 400 с.
55. Прокудін-Горський С. Колекція фото Російської імперії: Україна (1905–1911). URL: <https://www.loc.gov/collections/prokudin-gorskii/> (дата звернення: 18.01.2026).

56. Рябчук М. Міська культура й модернізація українського суспільства. *Критика*. 2010. № 3. С. 12–18.
57. Селігей П. Соціальні зміни та традиційна культура українців наприкінці XIX – початку XX ст. *Українознавство*. 2016. № 1. С. 33–41.
58. Сиваченко Г. Культурне життя українських міст (кінець XIX – початок XX ст.). Київ: Ніка-Центр, 2011. 240 с.
59. Скуратівський В. Берегиня: народні звичаї та традиції українців. Київ: Веселка, 1994. 208 с.
60. Слобожанщина: історико-етнографічний нарис / упоряд. О. Гуржій. Харків: Майдан, 2003. 312 с.
61. Субтельний О. Україна: історія. Київ: Либідь, 1993. 720 с.
62. Сумцов М. Ф. Слобожане: історико-етнографічна розвідка. Харків: Основа, 1996. 384 с.
63. Українська народна культура: традиції і сучасність / за ред. С. Павлюка. Львів: Інститут народознавства НАН України, 2009. 410 с.
64. Український історичний журнал. Архів номерів. URL: <https://history.org.ua/> (дата звернення: 18.01.2026).
65. Чубинський П. П. Праці етнографічно-статистичної експедиції в Західно-Руський край. Т. 1–7. Санкт-Петербург, 1872–1879.
66. Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. Київ: Генеза, 1997. 380 с.